

SELÇUKLU TARİH VE MEDENİYETİ ENSTİTÜSÜ

SELÇUKLU
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

II

1970

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ

ANKARA — 1971

SELÇUKLULAR'IN ANI'YI FETHİ VE BURADAKİ SELÇUKLU ESERLERİ

DR. KIRZIOĞLU M. FAHRETTİN

GİRİŞ

a) Ani-Kars Fethi'nin Ehemmiyeti :

Selçuklu Sultan Alparslan (1063-1072), bugünkü Türkiye'yi uğurlu ve kutlu eliyle kurarken, Bizanslılar çağında da "Anadolu'nun Doğu-Kilidi" sayılan ve ana göçlerle istilâlar yolu üzerinde bir kapı olan, *Kars İli*'nden işe başlamıştı. Eylül 1063 - Ocak 1064 arasında Selçuklular içindeki karışıklıkları ve tahtı ele geçirmek için başlayan mücadeleleri yatıştırıp, ortadan kaldırarak, şimdiki Tahran'ın yanında bulunan başkent *Rey* şehrinde tahta geçen Çağrı-Bek oğlu *Alparslan*, çok kalabalık ve yurt edinmek isteyen *Oğuz/Türkmen* boyları ile oymaklarını yerleştirmek için, batıya yaptığı "İlk Rûm Seferi" sırasında, *Ağrıdağı çevresi*, *Sürmeli-Çukuru*, *Borçalı-Çayı* ile *Khıram-Çayı boylarını*, *Çıldır-Gölü çevresi* ve *Arapçayı boyları* ile *Kars-Yaylası* bölgelerini Bizanslılar ile onun himaye ettiği müttefiki İberya/Gürcistan Bagratlıları ve Loru/Taşir-Bagratlıları elinden alarak, fethetmiştir. *Sultan Alparslan* ın 1064 yılındaki yedi ay süren bu "İlk Rûm/Batı Seferi" sırasında, 100 bin eri aşan ordusuyla Bizanslılar elinden aldığı ve Selçuklu ülkesine kattığı yerlerden bugünkü *Kars İli*, hamdolsun, elimizde bulunmaktadır. *Kars İli*'nin Fethi de, Arpaçayı sağındaki çok müstahkem ve büyük *Anı* şehri gibi Bizanslılar ın "Thema" (Askerî-Vilâyet) ve garnizon merkezinin, 25 günlük çok sıkı kuşatmalar ve savaşlar sonunda, 16 Ağustos 1064 (1 Ramazan 456) *Pazartesi* günü alınmasıyla, gerçekleşmiştir.

Hazreti Ömer in Kudüs şehrini fethi sırasında yaptığını örnek tutan *Alparslan*, *Anı* şehrindeki *Katedral* i, hemen geçici minber ve mihrabla donatarak, "Fethiyye-Câmii" adı ile İslâm mabedi yaparak, oğlu *Melekşâh*, Veziri *Nizâmülmülk* ve bütün Selçuklu Beğleri ve Devlet Erkânıyla 20 Ağustos 1064 (5 Ramazân h. 456) günü burada "Cum'a/Azîne-Namâzı" nı kıldı. Hz. *Ömer*'in ve *Alparslan* ile öteki İslâm-Türk padişahlarının yaptığına uyan *Osmanlılar*'dan II. *Sultan Mehmed* de,

29 Mayıs 1453 Salı günü fethettiği İstanbul'un Katedral'i (anakilisesi) ni hemen Câmîe çevirterek, 1 Haziran 1453 te Devlet Erkânı ve Ordu Uluları ile birlikte Cuma-Namâzını kılmıştı. Bu bakımdan, bugünkü Türkiye'mizin bize gerçekten Anayurt oluşu, "Kars-Ayasofyası" sayılan "Anı-Fethiyye Câmii"nde Selçuklu Sultanı Alparslan'ın namaz kıldığı 20 Ağustos 1064 Cuma gününden, Osmanlı Sultanı Fâtiḥ Sultan Mehmed'in "İstanbul-Ayasofyası"nda 1 Haziran 1453 te Cuma-Namazı kıldığı tarih arasında geçen ve bize pek de kolaya ve ucuza gelmeyen 389 yıl, 81 gün içinde gerçekleşmiştir.

Bu bakımdan, Malazgirt Zaferi'mizden 7 yıl, 10 gün önce kazanılan Selçuklular'ın Kars-İli'ni Fethi'nin 900. Yıldönümü, merkezi Kars'ta bulunan "Kars Turizm ve Tanıtma Derneği"nin Mart 1964 te Ankara'da kurduğu ve bütün Selçuklu Tarihi Uzmanlarımız ile, Üniversiteler, Bilim Dernekleri ve ilgili Bakanlıklar Temsilcilerinin azâ olduğu "Selçuklu Fethini Kutlama Komitesi", Kars'ta ve Anı şehri örenleri önünde yaptığı büyük tören ve şenliklerle kutlamaya ve 16 Ağustos 1964 ten beri her yıl yenilenen bu törenli şenlikler ve yayınlarla, Türkiyemizin kuruluşu temelini atıldığı bu mutlu ve kutlu "Fethi-Günü" nün şuurunu İl'e ve bütün yurda tanıtıp, yaymağa muvaffak oldu.

Bu arada, "Selçuklu Fethi'ni Kutlama Komitesi Fahrî Başkanı" Sayın Millî Eğitim Bakanı Dr. İbrahim Öktem, 16 Ağustos 1964 te Kars'a (1966 da da Sayın Orhan Dengiz) gelmiş, Anı'daki eserlerin korunması ve Kars'ta bir Müze açılması gerçekleşmiş; onbeş kadar resmî ve hususî dergi ile gazetede "Özel Selçuklu-Kars Sayısı" neşredilmiştir¹. Ayrıca "Kars Turizm ve Tanıtma Derneği" tarafından "Selçuklular'ın Kars İli'ni Fethi'nin 900. Yıldönümü Hâtırası" olarak, İstanbul'da Darphanede 22 ayar altından ve 830 ayar gümüşten üzerinde "Kars, 16 Ağustos 1964" ve "Alparslan-Melikşah, 900. Fethi Yılı"

1 Bunlardan dergi olarak çıkanlar, şunlardır : a) "Kars Armağanı" - TÜRK KÜLTÜRÜ (Ağustos 1964, Sayı 22, s. 139-224); b) "Kars Kalemizin 900. Fethi Yıldönümü" - TÜRK DİLİ (Ağustos 1964, Sayı 155, s. 809-830); c) "Selçuklu-Kars Özel Sayısı" - TÜRK FOLKLOR ARAŞTIRMALARI (Ağustos 1964, Sayı 181); ç) KARS KALESİ (Ankara'da "Karslı Kalkındırma Derneği" dergisi, 25 Nisan 1964, Sayı 1 ve 30 Ekim 1964, Sayı 2); d) ÖTÜKEN (Ağustos 1964); e) "Kars Özel Sayısı" - HARB TARİHİ VESİKALARI DERGİSİ (Genelkurmay Başkanlığı Harb Tarihi Dairesi'nin üç aylık dergisi, Eylül 1964, Sayı 49); f) SU (Kağızman'da çıkan edebî gazete, 16 Ağustos 1964); g) TURİZM BÜLTENİ (Turizm ve Tanıtma Bakanlığı aylık dergisi, Kasım 1964, Sayı 37).

yazıları ile, bir yüzü 24 Oğuz Boyu'nu temsil eden 24 Koçbaşının "su" da beklediği "Kars Kalesi" ve öteki yüzü Baba-Oğul Kars Fâtihî "Alparslan-Melikşah" resimleriyle süslü "Kars-Selçuklu Madalyası" yaptırılmış; yine İstanbul'da bronzdan "Alparslan Rozeti", Ankara-Gazi Eğitim Enstitüsünde tutkallı alçıdan ve bronz-yaldızı boyalı "Alparslan" (ş. 1), "Alparslan-Melikşah" (ş. 2) ve "Kars-Kalesi" resimleriyle süslü duvara asılacak üç ayrı çeşitte kabartmalar; Tekel İdaresine yaptırılan "Selçuklu Fethi 900. Yıldönümü Hâtırası Özel Kars Sigarası" (50 sigaralık kutularda) çıkartılıp, satışa arz edilmiştir. PTT İdaresi de, 16 Ağustosta bütün Postahanelerde satışa çıkarılan "Kars'ın Fethi, 1064-1964" yazılı 50 kuruşluk "Kars" ve 130 kuruşluk "Alparslan" adlı hâtıra posta pulları ve "İlk-gün" damgası için Kars'ta satılan hususî resimli zarflar yapmıştır².

1964 ten beri her yıl 16 Ağustosta Kars'ta halkın ve ordu birliklerimizin katılması ve "Şeref Misafirleri"nin çağrılması ile yapılan tören ve şenliklere, 3. Ordu, IX. Kolordu ve 9. Tümen Komutanlarımız da dışarıdan gelerek şeref vermişler; Ordu Mehter Takımı, Bursa Kılıç-Kalkan Oyunu Takımı, Türk Kuşu Filosu, Diyarbakır'dan bir Jet Filosu, Pehlivanlar, Halk Şairleri, Komşu İllerin Millî-Oyunlar Takımları da katılmışlar. Böylece, ulu-atalarımız Selçukluların Kars İli'ni Fethi'nin yıldönümleri, artık her yıl tören ve şenliklerle kutlanarak, yediden yetmiş hattâ 120 yaşına kadarki yurttaşlarımızın ve bilhassa gençliğin şuurunda sevgi ve övgü ile yer etmiştir.

Muhterem Diyanet İşleri Başkanlığı'mız, 1966 yazında "Din İşleri Yüksek Kurulu"na hazırlanan "Kars'ın 902. Fetih Yıldönümü Hutbesi"ni zamanında bütün İl ve İlce Müftülüklerimize göndererek, 20 Ağustos 1064 te Sultan Alparslan'ın mübarek Selçuklu Ordusu ile "Anadolu da İlk-Cumanamazı" nı kıldığı ve Anadoluyu Anavatan olarak açıp, bize kazandırmasının başlangıç Fetih gününün yıldönümünü, Edirne'den Hakkâri'ye ve Artvin'den Muğla'ya kadar bütün Türkiye'deki Câmiilerde okutturmuştur³. Diyanet İşleri Başkanlığı'mızın çok yerindeki bir

² Pulların klişeleri için bak. adigeçen "Turizm Bülteni", s. 4. Millî Eğitim Bakanı 16 Ağustos 1964 Pazar günü Kars Lisesine törenle "Kars-Alparslan Lisesi" adını verip, levhasını asarak tescil ettirmiştir.

³ 1966 da Diyanet İşleri Başkanlığı'mızın bütün Müftülüklere gönderdiği Hutbenin metni ve arapça duanın klişesi, "DIYANET DERGİSİ" nin Eylül 1966 sayısında neşredilmiştir (s. 238-239). Derginin bu sayısı, Selçuklu Alparslan ve Kars ile Anı üzerine çıkan yazılarla doludur.

karariyle artık, 1966 dan beri her yıl “*Selçukluların Kars İlini Fethinin Yıldönümü Hutbesi*”, yeniden bütün Müftülüklerimize gönderilerek, metni yenilenmekte ve 16 Ağustos veya ondan sonraki ilk Cuma günleri Câmilerde cemaate okunarak, bu Fethin dinî ve millî ehemmiyeti anlatılmaktadır. Böylece her Ağustosta, 50 binden çok Türk Câmilerinde, Selçuklu Sultanı Anadolu-Fâtihî Sultan Alparslan’ın ve mübarek ordusunun büyük fethi ve pek aziz ruhları anılmakta, bütün yurt ölçüsünde saygı görmektedir.

16 Ağustos “*Anadolu Fethinin Başlanğıcı ve Türkiye’nin Temel Atılışı*” olarak, Devlet Radyoları, büyük gazeteler ve Millî Eğitim Bakanları ağzı ile de dünyaya ilân edilmiştir. 1964 teki 900. Yıldönümünden beri, *Şanlı Ordumuz Kars’taki Birlikleri* ile, “*Selçukluların Kars İli’ni Fethi Yıldönümü*” Bayramımız’a katılarak, millî duygu ve coşkunluklarımızı artıran bir ruh olagelmıştır. Sayın *Genelkurmay Başkanlığı*’mızın 1967 deki çok isabetli bir karariyle, artık “*Kars Turizm ve Tanıtma Derneği*” nin, her yıl yazılı dileğine lüzum kalmadan, “*16 Ağustos Selçukluların Kars İlini Fethi’nin Yıldönümü*”, *Karakuvvetleri Komutanlığı*’na, *Hava Kuvvetleri Komutanlığı*’na ve *Jandarma Genel Komutanlığı*’na gönderilen bir tamim ile “*Daimî Program*”a alınarak, Ordumuzun öz malı olmuştur. *Genelkurmay Başkanlığı* mızın, ‘17 Temmuz 1967 tarihli, “*PER: 2028-314-67-DİSİPMOR. 2. Ks.*” sayılı ve “*KONU: Kars İli’nde yapılacak Selçuklu Fethi Yıldönümleri’nin, Daimî Program’a alınması*” özetini taşıyan tarihî ve millî “*Karar*”ının metni, aynen şöyledir :

“*İLGİ: Kars Turizm ve Tanıtma Derneği Ankara Şubesi’nin 8 Temmuz 1967 tarih ve 24 sayılı yazısı.*”

“*1. Kars İli’imizde Selçuklu Fethi’nin 1964 yılından beri her yıl 16 Ağustos’ta Kutlama Törenleri’nin, bu İl’deki Turizm ve Tanıtma Derneği’nce yapıldığı, bu Törenlerde de Kars’taki Birlikler’in iştirak ettirilmesinin sağlanması için her sene müsaade istendiği; halbuki bu Büyük Zafer’in Yıldönümü’nün Kutlanması’nda, bu İl’de bulunan Birliklerin iştiraklerinin Daimî Program’a alınması hususunun temini, ilgi yazı ile teklif edilmiştir.*”

“*2. Şerefli tarihimizde Selçuklu Fethi’nin ve Malazgirt Zaferi’nin, müstesna bir yeri vardır.*”

“*Adıgeçen Dernek mensuplarının bu olayı canlandırması, dilegetirmesi ve her sene Yıldönümü’nde anması, Aziz Milletimizin gururunu, Türk Silâhlı Kuvvetleri’bnin de kahramanlık hislerini okşamaktadır.*”

“3. Bu Töreni Kutlama tarihlerinde, vazife ve durum müsaade ettiği müddetçe, Kars İli'nde yapılacak Selçuklu Fethi'nin Yıldönümü'nü Kutlama Törenleri'ne, bu İl Merkezi'ndeki Türk Silâhlı Kuvvetleri'ne mensup Birlikler'in iştirak ettirilmesi ve bu hususun Daimî Program'a alınması için, ilgililere emirlerini rica ederim.”

(İmza)

“Refik TULGA

Orgeneral

Genelkurmay II nci Başkanı y.”

“DAĞITIM :

Gereği :

K (ara) K (uvvetleri) K (omutanlığına).

Bilgi :

Hv. K (uvvetleri) K (omutanlığına).

f. Gn. K (omutanlığına).

Selçuklu Fethini Kutlama Komitesi Başkanlığına — ANKARA.”

* * *

1807-1917 arasında 110 yıl boyunca Moskoflarla yaptığımız son 5 Türk-Rus Savaşı'nda Türklüğün Anadolu'yu korumak için yüzbinlerce şehidine mezar olan “Şehidler-Yayağı, Gaziler-Ocağı Kars”a, Mübarek Alparslan'ın bize armağan ettiği bugünkü Türkiye'nin “İlk Temellerinin atıldığı mutlu ve kutlu yer” sayılan Sınırboylarımız Erler-Durağı Kars'a, Diyanet İşleri Başkanlığı'mız ile Genelkurmay Başkanlığı'mızın gösterdiği bu yüksek ve derin manalı candan alâka, gönülden yakınlık, millî benlik ve şuorumuzun, Alparslan ruhundan kaynaklı gelen coşkunluğunun bir belirtisidir!..

b) Sultan Alparslan'ın Kars İli'ni Fethi ve Anı Emîrliği'nin Kuruluşu:

Son yıllarda Türk tarihçilerinin ilmî çalışmaları ile, Selçuklular'ın Anadolu'yu fethinin başlıca sebepleri, belgeleriyle bulunup, ortaya konarak aydınlığa kavuşmuştur. Bu sebeplerin başında, Batı-Türkistan'da nüfusları çok çok artan ve yüzbinlerce yatkılarına, milyonlarca koyunlarına yerleşecek yaylak ve kışlak bulmak, böylece minnetsiz olarak

daimî yurt-tutmak dileyen kalabalık *Oğuz/Türkmen* boy ve oymaklarının yerleştirilmesi gelmektedir. Bu yüzden, daha Selçuklu Devleti kurulup, istiklâli bile kazanılmadan, bizzat yersiz kalan Oğuzların *Kınık Boyu*'nu ve buna bağlı oymakları yerleştirmek için, Oğuz-Yabğuları soyundan Selçuk Sübaşı'nın torunu *Çağrı-Bek*, başına derilen Türkmen akıncıları ile, 1018 yazında Anadolu'ya ilk keşif-akını yapıp, *Van-Gölü* çevresine girip, buraları vurarak, geri dönmüş ve Anadolu'nun Hıristiyanlar elinde, güzel, zengin ve yurt edinmeye yarar bir ülke olduğu görüşünü, bütün Selçuklu Beğleri ile oymak-beğlerine anlatmıştı. Çünkü, İslâm dinindeki sağlam mümin Selçuklular, Türkistan, İran, Irak ve Azerbaycan gibi ahalisi İslâm olan ülkelerin yerli halkını kırarak ve onların köyleri ile şehirlerine yerleşerek, bu kalabalık ve çoğu göçebe yaşayan Türkmenleri yurt sahibi edemiyorlardı; İslâm dini, buna engeldi. Halbuki, Hıristiyanlar elindeki Anadolu'nun "gazâ" ile fethedilmesi, hem dünya, hem de âhiret için sayısız nimetlerin ele geçmesine yolaçacaktı. *Çağrı-Bek*, bu görüş ve düşünceleri, kardeşi *Toğrul-Bek* ile kendi oğlu *Alparslan*'a da iyice anlatmıştı. Bu dinî-millî duygularla "Rûm (Bizans)-Ülkeleri"nin fethi, artık Selçuklular için bir nevi "Farz" olmuştu.

İlk Selçuklu hükümdarı *Toğrul-Bek* (1038-1063), kendisine başvurarak kalabalık âilelerine ve oymaklarına yurt isteyen ve 1047 de Batı-Türkistan'dan Horasan'a geçerek Nişabur'a yayılan *Türkmenler*'e, aynı düşünce ve umutlarla batıya giderek, "Rûm Ülkeleri"ne sefer ile "gazâ yapmak" gibi yerinde bir teklif yaptı. Bu yüzden, 1048 yazında Azerbaycan Vâlisi Selçuklu *İbrahim Yinal* başbuğluğundaki yüzbinlik ordu ile Türkmen oymak-beğleri, 1045 ten beri Ağrıdağı çevresine ve Gökçeğöl'ün kuzeybatı ucuna kadar doğuya yayılarak tahkimat ve garnizonlarla müdafaa düzenleri kuran *Bizanslılar* ile savaşa gönderildi. *Yukarı-Aras* boylarında ilerliyen *İbrahim Yinal*, mukavemet görmeden girdiği "Karun-Ovası" denilen Erzurum bölgesinde 1048 yazında Karasu boyundaki büyük ticaret merkezi "Arzan" (Kara-Arzan) şehrini zaptederek yağmalattı. Kaza ile çıkan yangında evleri yanan Hıristiyan ahali, 15 km. güneydeki *Karın/Theodosiopolis* kalesine sığınarak, buraya, eski şehirlerinin adı ile "Arzan/Arazani"-r-Rûm" denilmesine sebep oldular. Bu sırada, *Bizanslılar* ile onların koruduğu müttefikleri *İberya* (Gürcistan) orduları, Selçuklu ordusunun ricat yolunu tutarak, *Yukarı-Pasin*'da bugünkü Hasankale yerinde bulunan "Kaputru (d)"

*Kalesi*⁴ önünde mevzi aldı. Geriye dönen Selçuklu ordusu, 18 Eylül 1048 günü bu kale önünde gecenin geç vaktine değin süren bir meydan cenginde, düşmanların 150 binlik ordusunu yenerek, üçteikisini ve başbuğları İberli *Libarit Orbelyan*'ı tutsak aldı. Bu ilk *Selçuklu-Bizans MeydanSavaşı*'nda Kapurtu(d) önünde, tutsaklardan başka, 19 bin zırh, onbin araba dolusu yağma malı elimize geçmişti⁵.

Bu 1048 *Pasin Zaferi*'miz sırasında *Oğuz/Türkmen* halkından bir takımının *Aşağı-Pasin* ile *Yukarı-Pasin* köylerine yerleştiği, hattâ mühtedi yerli beylerden para ile köyler alıp, hayratlarına vakfettikleri, "*Evâliürü Receb*" 440 (Aralık 1048) tarihli ve *Tebriz*'de yazılarak tescil edilen bir "*Yağan Zaviyesi Vakfi*"ndan anlaşılıyor⁶. Osmanlıların suretini tasdik ettiği bu vakfiye, Türkiye Vakıflar İdaresindeki en eski Türk belgesidir.

Selçuk Sübaşı'nın vârisi sayılan *Arslan-Yabgu*'nun oğlu *Kutalmış*, amucası oğlu *Toğrul-Bek* in Sultanlığını çekemiyor, Selçuklu hüküm-

⁴ Farsça "*Kebûd-Rûd*" (Gökçe-Su/Çay) adından kalan "*Kaput-Ru(d)*" da son sesin yutulduğu, anlaşılıyor. Alabalık-suyu olarak "gök" renkte akan Hasankaleden geçen su/çaydan dolayı, bu adın İranlılar'ca verildiği belli oluyor. Yukarı-Pasin'in eski merkezi olup, K. Porfirogenetos'ta (Saint-Martin, "Mémoires", I. 109) "*Castrum Abnicum*", Dede-Korkut Kitabı'nda "*Avnik/Avnik-Kal'ası*" denilen sarp kaleye, eteğindeki soğuk ve güzel sulu pınardan dolayı "*İyi-Su*" anlamına bu farsça ad verilmiştir; "*Yağan Zaviyesi*"nde bunun manası, arapça "*Mâ'ül-Ebred*, ismi Fürûsihâ *Abnik*" denilmesi (A. Şerif Beygu, "Erzurum I.", 1936 İstanbul, s. 219), çok doğrudur. Çoruk boyunda Oltu'daki "*Pançarut*" (Beş-Su/Dere) köyü ve Gümüşhaneden geçen çayın Osmanlı Tahrir defterindeki eski imlâsı ile "*Kaş/Khaş-Rûd*" (Kaş=Maden-Çayı) gibi coğrafya adları, Selçuklular'dan önceleri buralardaki İran dilli kolonilerin hâtırası sayılır. "*Kaput-Rud*" da, bunlardan biridir.

⁵ Osman Turan, "*Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*", 1965 Ankara, s. 76-77. R. Grousset ("*Histoire de l'Arménie*", 1947 Payot, Paris. s. 589), bu tarihi "*18 Eylül 1049*" diye gösterir.

⁶ A. Şerif Beygu, "*Erzurum I.*", s. 215-220 (arapça metin verilmiştir). Bazıları gibi, İbrahim Hakkı Konyalı da ("*Erzurum Tarihi*", 1960 İstanbul, s. 481-487), bu "*Yağan Köy Zaviyesi Vakfiyesi*" için, dilinin bozuk arapça oluşu ve çağın Halife adının yanlışlığı gibi tutamaklarla "*uydurma*" diyorsa da, bütün Kars-Pasin-Erzurum ve çevresinde, bu "Yağan" ile kardeşi evliyalar üzerine ve yerleşmeleri hakkında çok yaygın bir menkıbe yaşamaktadır (Kırzioğlu, "Kars Tarihi I. Cild", 1953 İstanbul, s. 325-326, 37. Not). 1048 *Pasin Zaferi*'ni kazanarak Bizans ve mütteliklerinin ordusunu yok eden yersiz-yurtsuz *Türkmenler*'in, aynı yılda Pasın köylerine yerleşmeleri ve vakıflar kurarak köyleri buna bağlamaları, mümkündür. Sonradan Bizans ve mütteliklerinin Pasın'ı işgallerini müteakıp, 1048 tarihli "Vakfiye" ile yine eski mülk köylerine sahip olmaları, imkânsız sayılmaz.

darlığına kendisini haklı ve vâris sayıyordu. Selçuklular'ın başına geçemeyeceğini kestirdiğinden, 1053 te kendi ordusu ile Anadolu'ya girip, burayı fethederek, ayrı bir Selçuklu Melikliği kurmayı düşünüyordu. (Sonradan bu işi, 1075 te Kutalmış'ın oğlu Süleymanşâh, Türkiye-Selçuklularını kurarak, gerçekleştirecektir). 1053 te, (şimdiki Revan'ın 27 km. güneydoğusunda ulu-örenleri bulunan) *Divin* şehrine gelerek, burada *Şeddâdlı Ebû'l-Esvâr Şâvûr* (1020-1067) adlı Emîr'den kılavuzlar alan *Kutalmış-Bek*, Arpaçayı boyundan batıya geçerek, (m.ö. 130 yıllarında Dağıstan dan gelen ve bugünkü "Karaçay-Balkarlar"ın bir kolu olan "Bulgarlar'ın Vanand boyu"nun yerleşerek ad verdiği) "*Vanand*" bölgesine girdi ve buranın merkezi *Kars*'ı kuşattı. Vanand-Bagrathlı kralı *Gagık-Abbas* (1029-1064), *Kars*'ın "*İçkale*"sine çekilerek canını ve haremiyle hazinelerini kurtardıysa de, 6 Ocak 1054 te "*Yılbaşı-Yortusu*"nda *Kutalmış*, *Kars Şehri*'ni alarak, yağmaladı, müdafilerini kırdırdı; sonra da birçok tutsaklar alarak, geri dönüp, Azerbaycan'a doğru gitti⁷.

Kars'tan *Kutalmış*'ın çabucak geri dönmesi, *Sultan Toğrul-Bek*'in, ordusu ile 1054 Anadolu Seferi'ne çıktığını haber almasından ve âsi sayılan kendisini cezalandırma korkusundandır. *Kars*'tan geri tönen *Kutalmış*'ın, *Anı* güneyinden geçerken, bir "*belâya uğraması*"nı, yerli hâtıralar biçiminde *Anılı Kaadî Ebû-Nasr Burhanüddin* bize anlatmaktadır. Küçük-Arsaklı I. *Tiridat/Erovant* (53-99) tarafından, Arpaçayı sağında ve *Aras* kavuşağına yakın yerde bugün *Kars*'ın *Digor İlcesinde* "*Mireni-Karabağ*" denilen sarp ve müstahkem yerde yapılan "*Erovantaşat*" adlı başkent şehir, "*Erovantageri*" diye de anılırdı. II. Yüzyılda buraya "*Medyalı-Geldi*" anlamına "*Mar-Amed/Marmet*" ve sonra "*Marin/Merin/Mriyen*" denilmişti. *Dede-Korkut Kitabı*'nda "*Sürmelü*" ile birlikte ve ondan önce anılan "*Ağca-Kala (k)*" burası olup, "*Salour-Kazan Han*" çifte-başkendinden birisi olarak geçiyor. 1064 te *Alparslan*'ın fethettiği "*Septid-Şehr*" (=Akça-Şehir) ise, başkadır⁸. *Anılı müellifimize* göre, *Kutalmış*'ın *Kars*'tan dönüşünde, bu şehirde başınagelenlerin özeti şöyledir :

⁷ Mükrimin H. Yınanç, "*Selçuklular Devri*", I. 49, Not 1; Kırzioğlu, "*Kars Tarihi*", I. 327.

⁸ Kırzioğlu, "*Kars Tarihi*", I. 151-153, 210-211 (Herakliyos çağında "*Merin*"de *Armenia Küropalatı* büyük bir Rum/Ortodoks Kilisesi yaptırmış, yerli Gregoryenlerin nefretini kazanmıştı), 327-328, 333.

“*Ebû'l-Fevâris* (Biniciler-Atası) lakabıyla anılan Selçuklu İsrail (Arslan-Yabgu) oğlu *Kutalmış-Bek*”, ordusu ile “*Erminiyye*”ye yürüyüp, “*Bakradun*” (Bagrathlı) ülkesinden “*Kars ile Anı çevresi*”ne gelip, buradaki Kâfirlerden öğ aldı. “O çevrenin güzel ve biricik muteber şehri olan *Kars*’ı alarak, yıkıp bozdu.” Oranın halkını öyle kırdı ki, bu iş dillere destan oldu. “*Kutalmış*, *Kars*’tan döndükten sonra, *Anı*’ya yakın⁹, *Merîn* مرین adlı altmış kapısı ve evi bulunan şehre çerisini çekip gelerek, bir yolcu gibi konakladı. Kötü-göz, ona zarar getirdi. Bu şehrin *Kâfir-Reis*’i askeri aldatarak herbirini bir eve konuklattı. *Reis*’in gizlice tertip ve tenbihi üzerine, her evde *Müslüman* askerlerine izzet-ikram ile yemekler ve bol-bol şarap verilerek, hepsi sarhoş edildi. Gecenin geç vaktinde, herkes uykuda iken, karanlıkta çan seslerinin verdiği işaret üzerine, ev sahipleri, ayrı ayrı konukladıkları 60 bin askerin hepsini öldürdüler. Bu belâdan güçlüğü canını kurtaran *Kutalmış*, *Horasan*’a giderek, tasasından orada öldü.” *Kutalmış*’ın *Anı* yakınında uğradığı bu hâince davranışın öcünü almak için, *Sultan Alparslan*, büyük bir ordu ile gelerek, *Anı*’yı fethetti¹⁰.

Sultan Toğrul-Bek, 1054 yazında yüzbin kişiyi aşan ordusuyla Doğu-Anadolu’ya girerek, *Gence*, *Tebriz* ve *Diyarbakir Emîrleri*’nin tâbiyetini kabul ile, *Bargiri-Erciş* üzerinden gelip, *Bizans*’ın çok müstahkem merkezlerinden *Malazgirt Kalesi*’ni kuşattı. Selçuklular idaresindeki atlı Türkmen birlikleri, *Bayburt* kuzeyine, *Oltu* bölgesine ve *Kars*’a yayılıp, akınlar yaptılar. Birara *Malazgert* önünden *Pasin* yolu ile *Arzanirrum*’un önüne gelen *Sultan*, buranın daha müstahkem olduğunu yakından görerek, dönüp yine *Malazgirt*’i kuşattıysa de, ulu -

⁹ Bu şehrin adını, dillerinde ve alfabelerinde “r” sesi bulunmayan Ermeni, Gürcü, Fransız gibi kavimlerin imlâsına bakarak “*Anı*”, hattâ Fars ağzına göre “*Âni*” biçiminde yazmak, Türkler için çok yanlışır. Bilindiği gibi, Tonyukuk ve Şine-Usu adlı Göktürk ve Uygur yazıtlarında, Batı-Türkistan’da “*Yençü-Ögüz*” (Zereşan ırmağı) yakınında “*Anı*” adlı bir meskûn bölgeden ve Kırgızlar’a yakın “*Anı-Subı*” adlı bir ırmaktan bahsedilmektedir. Evliya-Çelebi (II. 336), halkın telâffuzuna göre *Kars*’ta “*İki Yahni-Dağı*”nın ötesindeki bu şehir harabelerinin adını, “*Anı* عى” biçiminde yazar. Saint Martin de (“*Mémoires*”, II, 228), Ermeni halkının bile buraya “*Any*” (*Anı*) dediğini belirtir. Gerçekten Türkler gibi, Revan Ermeni halkı bile bugün “*Anı*” demektedir.

¹⁰ 1166 da *Tebriz*’de yazılmaya başlanan “*Entsü'l-Kulûb*” adlı farsça manzum Enbiya, Evliya, Hulefâ ve Selçuklular tarihinden Selçuklular bölümünü metin olarak veren F. Köprülü, “*Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları*”, Belleten (1943 Ankara), VII. 459.

mancınık'ın koruyucular tarafından yakılması, kışın yaklaşması ve Irak'ta Şi'îlerin çıkardığı karışıklıkların artması haberleri üzerine, *Bağdad'a* gitti¹¹. Bir daha Anadolu üzerine sefere çıkmaya fırsat bulamadı.

İkinci Selçuklu padişahı *Alparslan*, içeride işleri yoluna koyar koymaz, 1064 te "*İlk Rûm Seferi*"ne çıktı ve, başta işaret ettiğimiz gibi, bu sırada *Kars İli*'nin bütün *Aras* ve *Arpaçayı* (Çıldır-Gözü çevresiyle birlikte) bölgelerini fethederek, Anadolu'da yeni bir "*Türk-Anayurdu*"-nun temellerini attı (Kars'ın Kür ırmağı boyundaki kuzey ilçeleri bölgesini de, Alparslan İkinci Batı Seferi sırasında 1069 yılında fethetmiştir). 1064 te, 13 yaşarındaki Veliâhd namzedi *Şehzâde Melikşah* ile 35 yaşındaki *Sultan Alparslan*'ın bugünkü *Kars İli* bölgesinde fethetdikleri Kalelerin sayısı, Arpaçayı solunda kalan *Marmaşen*/*Meryemneşin*¹² dışında sekiz olup, sırasıyla : 1. *Iğdır-Korganı*, 2. *Sürmari*/*Sürmelü* (Iğdır-Karakalası), 3. *Kulüp*, 4. *Septîd-Şehr*/*Ağcakala (k)* (Digor'daki "Mireni-Karabağ"), 5. *Akal-Kalak* (Çıldır-Ağcakalası), 6. *Albız* (Çıldır'da), 7. *Anı Şehri* ve 8. barış yoluyla alınan *Kars*'tır. Bunların tafsilâtını, Selçuklu sefer raporlarına göre yazılan esere¹³ ve başkaca Ermeni ve Gürcü kaynaklarına göre, 1953 te yazmıştık¹⁴. Yerli ve yabancı araştırmacılar da, 1064 te *Alparslan*'ın fethini ve bilhassa *Anı* şehrini zaptını, genişçe yazmışlardır¹⁵. Biz burada bunları tekrar-

¹¹ Kırzioğlu, "*Kars Tarihi*", I. 328-329; Osman Turan, "*Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*", s. 84-85.

¹² Rahmetli Mükrimin H. Yınanç, burası için, "Eski müelliflerin *Meryemneşin* diye ad verdikleri *Van*" ("*Türkiye Tarihi, Selçuklu Devri - I. Anadolunun Fethi*", 1944 İstanbul, s. 58; buradan aynen alınarak, 1959 da Mf. Vekâletinin bastırıldığı "Malazgirt Zaferi ve Alp Arslan" adlı Ankara'da çıkan kitap, s. 28 de de bu ibareler tekrarlanmıştır), demekle çok yanılmıştır. Bu yanlışlığın sebebi, Selçuklu kaynağı "*Ahbârü'd-Devleti's-Selçukıyye*"de (s. 25), *Meryemneşin*'in, "etrafında genişliği alabildiği kadar akan bir su vardı; *Nizâmülmülk*, burasını fethetmek için gemiler ve kayıklar yaptırdı" denilmesinin mübalegalı anlaşılmasıdır. Bu yüzden, Osman Turan Bey de, "*Meryemneşin*'in *Van gölü*'nde değil, Türklerce *Gökçedeniz* denilen *Sevan gölü* üzerinde bulunması iktiza eder" ("*Selçuklular Tarihi*", s. 104) demekle, ikinci bir hata yapmıştır.

¹³ "*Ahbârü'd-Devleti's-Selçukıyye*", s. 24-28.

¹⁴ Kırzioğlu, "*Kars Tarihi*", I. 331-343.

¹⁵ Saint-Martin, "*Mémoires*", II. 224-228; M. Brosset, "*Histoire de la Géorgie*", 1849 S.-Petersbourg, I. 327-329, Notlar; Mükrimin H. Yınanç, "*Selçuklular Devri - I. Anadolunun Fethi*", 1944 İstanbul, s. 57-59; René Grousset, "*Histoire de l'Arménie*", 1947 Payot, Paris, s. 610-616; Mehmet A. Köymen, "*Selçuklu Devri Türk Tarihi*",

lamadan, *Kars İli* bölgesinde, 1064 te Bizansın "*Anı Themasi*" (Askerî-Vâlilîği), *İber* (Gürcistan)-*Bagrathlıları*'na tâbi *Cavakhet* bölgesi ve merkezi Kars şehri olan *Vanand-Bagrathlı Kırallığı* gibi üç ayrı bölgeye ve siyasi idareye tâbi yerlerdeki, anılan 8 Kalenin ve çevresinin fethini, kısaca anacağız.

"*Anı Themasi*", 1045 yılında *Anı-Bagrathlıları* (961-1045) hükûmetine son veren *Bizanslılar* tarafından kurulmuştu. Bütün Arpaçayı boylarını (Şırak), Elegez (Arakaz) dağı çevresini ve Zengisuyu yukarısındaki Beçni Kalesini (Nig bölgesi), Kağızman-Deresi (Arşarunik) ve Sürmeliçukuru (Cagat'k) bölgelerini içine alıyordu. Merkezi, Arpaçayı sağında ve Kars'ın 40 km. kadar doğusundaki Anı müstahkem şehri idi. Anı Vilâyetine doğudan bir yumruk gibi giren (sonradan "*Sahat-Çukuru*" denilen) Revan-Ovası ile Nahçıvan bölgesi merkezi, (Revan'ın 27 km. güneydoğusunda örenleri bulunan) *Divin*'de oturan *Şeddâdlı Emirleri* (1020-1162) elinde bulunuyor ve başlarındaki *Ebü'l-Esvâr Şâvûr* (1020-1067), Selçuklular'a öncülük ve kılavuzluk ederek, *Anı*'dan saldıran Bizans kuvvetlerini 1046 dan beri geri çeviriyordu¹⁶.

Merkezi "*Akal-Kalak*" olan *Cavaklar/Cavakhet* bölgesi ise, Arsaklılar çağında "*Gukar'k*" (Gogar'lar, Strabon'da "Gogaren") denilen "Kuzey-Başbuğluğu" eyaletinin 9 Sancağından birisidir. *I. Khosroolu* (Sasanlı) *Sülâlesi* çağında 375 yıllarında *İberya*'ya tâbi olmuş; sonradan "*Tayk* (Çoruk-Boyu)-*Bagrathlıları*'nın ilk sülâlesi (575-619) çağında, Bizans'ın tesiriyle Ortodoksluk, *Cavaklar* bölgesine de yayılmıştı. Bizans Kayseri *II. Basil*, ilk Selçuklu/Oğuzlar'ın Van gölü çevresinde görünmesi üzerine sınırlarını doğuda genişletip tahkim etmek için, 1019 da *Karın/Theodosiopolis Kalesi*'ni tahkim ettirirken, 1021 de de ordusu ile yürüyüp *Pasin, Tayk* (Oltu çevresi) *Ardahan* ve *Cavak* bölgesini işgalle, Bizans'a bağlamıştı. *II. Basil*'in kardeşi ve taht ortağı *VIII. Konstantin*, 1028 de *İber-Bagrathlıları* ile ittifak ederek, onlara

1963 Ankara, s. 255-258; İbrahim Kafesoğlu, "*Selçuklular Tarihi*", 1964 İstanbul (İslâm Ansiklopedisi'nden ayrı baskı), s. 16; M. Canard, "*La Campagne Arménienne du Sultan Salguçide Alp Arslan et la Prise d'Anie en 1064*", *Revue Des Etudes Arméniennes*, Yeni Seri, 1964 Paris, s. 239-259 (bütün ermeni, gürcü, süryani, bizans ve İslâm kaynaklarındaki bilgiler ile son araştırmalar karşılaştırılmıştır); Osman Turan, "*Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*", 1965 Ankara, s. 103-105.

¹⁶ R. Grousset, "*Histoire de l'Arménie*", s. 577-584; Kırzıoğlu, "*Kars Tarihi*", I. 315-320.

yardımda bulundu, halefleri de bu siyaseti güttüğünden, “*Apkaz ve Kartel Kırallığı*” Bagratlı IV. Bagrat (1027-1072), 1038 de, *Selçuklular* ile onların kılavuzu *Divin Emirliği*’ne karşı, Cavak’ın merkezi *Akal-Kalak*’ın kale ve surlarını yaptırtmaya başladı, 1040 yılında da Araplar’ın *Tiflis*’teki *Caferoğulları* Emirliği’ni tâbi kıldı. Böylece, Türklere karşı Bizans’ın yardımı ile Tiflis/Kartel ülkesine yerleşen ve *Cavak*’ı tahkim eden *Apkaz-Kartel* (İber) Kırallığının doğu komşusu, Şırak-Bagratlılarından ayrılma ve merkezi *Loru* olan *Taşir-Bagratlıları* (982-1064, 1192) vardı ve başında da II. *Gurgen/Kürike* (1048-1089) bulunuyordu¹⁷.

“*Vanand-Bagratlı Kırallığı*”, Gregoryen Bagratlılar’ın Şırak-Kolundan *Abas/Abbas* (928-952) tarafından *Kars*’ta kurulmuştu. Gregoryen *Vanand*, *Anı*, *Taşir-Bagratlıları* ile, Ortodoks *İber-Apkaz Bagratlıları* ve *Kakhet-Şeki Bagratlıları*, hep aynı sülâleden ayrılma olup, ataları, I. Yüzyılda *İspir* bölgesinin yerli satrapları ve *Bayburt Kalesi Beğleri* soyundan olup, Arsaklıların Başvezirliği ile Süvari-Başbuğluğunu ocaklık halinde yaparak, *Taryun’k* (Doğubayazıt) kalesini de mâlikâne edinmiş bulunan hanedandan gelmektedir¹⁸. *Abbas-Takavur* (928-952) çağında bütün *Arpaçayı* boyları, *Eleşgert* bölgesi, *Elegez-Dağı* çevresi, *Gugar’k* (Ardahan-Borçalı-Ahıska çevreleri), hattâ Gökçeğöl-Gence-Tiflis arasındaki *Kardıman* ile *Udi* kesimleri, *Kars*’a tâbi idi. Sonradan 961 de *Anı-Bagratlıları* buradan ayrılınca, daha büyük sayılmış ve *Vanand-Bagratlıları* elinde yalnız *Kars-Yaylası* ile *Zarşat* kesimi gibi 6 bin km² tutan “*Vanand-Sancağı*” bölgesi kalmıştı. *Abbas-Takavur*’un oğlu *Muşel* (962-984) ile *Vanand/Kars-Bagratlıları* (962-1064), *Anı*’daki ağabeyi sayılan koldan ayrılmış; *Muşel*’in torunu *Gagık-Abbas* (1029-1064), Bizans’a tâbi olarak, 1045 te *Anı-Bagratlılar* ülkesini Kayserin kuvvetleri işgal ederken, kendi bölgeciğini elinde tutabilmişti¹⁹.

İşte bu 1064 yılında *Sultan Alparslan Kars İli*’ni ve buranın ulu şehri *Anı*’yı fethederken, siyasi ve mezhepçe durum, böylece idi.

¹⁷ M. Brosset, “*Histoire de la Géorgie*”, I. 41, 135, 216, 307-320 (bunda, s. 321, Kayser IV. Mikhael Paflagon’un, kendi ordusundan ayırıp İberliler’e yardıma gönderdiği “üç bin Varang” (Firenk/Norman) askerinin İslâmlarla çarpıştığundan bahsedilir); R. Grousset, “*Histoire de l’Arménie*”, s. 213, 547-550, 558-561, 596.

¹⁸ R. Grousset, “*Histoire de l’Arménie*”, s. 109-110 Not, 130, 146, 161, 291-292, 507-508, 520, 681 ve ekli “2° *Généalogie des Bagratides*”.

¹⁹ R. Grousset, “*Histoire de l’Arménie*”, s. 464-466, 483, 508-509, 615-616.

Şimdi biz, hiçbir başka kaynakta bulunmayan, “*Ahbârü'd-Devleti's-Selçukıyye*”deki bilgilere göre, 1064 te *Melikşâh* ile babası *Sultan Alparslan*'ın *Kars İli*'nde, yukarıda anılan üç ayrı siyâsî bölgede fethettikleri 8 kale ve şehrin nereleri olduğunu görelim. Bunları anlatırken, bölgeyi ve araziyi iyice gezip, gördüklerimizi de, tanıtacağız.

a) *Sürmeli-Çukuru*'nda üç kale'nin fethi. Bugün *Kars İli*'nin Aras sağında ve Ağrı dağlarından batıya doğru uzayan Şahyolu-Dağları kuzeyindeki *Aralık*, *Iğdır* ve *Tuzluca* (1934 ten önceki “Kulp”) ilceleri bölgesi, pamuk yetiştiren çukur bir kışlak ovalıktan ibaret olup, Aras sağında bugün Türk-Sovyetler Birliğinin ortaklaşa kullandığı “*Karakale-Barajı*” yakınındaki Eski-Oğuzlar hükümdar sülâlesi “*Salvur-Kazan Han*” hanedanının Dede-Korkut Kitabı'nda çifte-başkendinden (kışlak olan) birisi diye anılan “*Sürmelü*” şehriden adını almıştır. 1827-1917 arasında Revan Vilâyetine bağlı olan Çarlık idaresince de “*Surmalu Uyezdi*” (Sürmelü Sancağı) denilen bu üç ilce bölgesi, 1918 de kurtularak, Anayurda kavuşmuş, önce “*Bayazid Vilâyeti*”ne, 1934 ten beri de *Kars İli*'ne bağlanmıştır. Bütün *Sürmelü-Çukuru*'nda, *Tuzluca* güneydoğusundaki dağbaşında “*Köroğlu-Kal'ası*” gibi ayrıca meskûn yeri bulunmayan hisarcık sayılmazsa, *Iğdır-Çilligediği* yolunda ve dağın kuzey yamacındaki “*Iğdır-Korganı*” denilen ve 1664 te ovadaki yerine taşınmadan önce *Iğdır* halkının oturduğu sarp kale²⁰ ile, “*Iğdır-Karakalası*” denilen Aras sağındaki “*Sürmelü-Şehri Kal'ası*”²¹

²⁰ Klaviyo, 30 Mayıs 1404 Cuma günü *Sürmeli*'den çıktıktan sonra, *Bayazid Kalesi*'ne gelirken, ilk günü uğradığı “*Iğdır-Korgan*” ı şöyle anlatıyor : “Bir kayalık üzerinde duran bir *Kal'a*'ya tesadüf ettik. *Kal'a* bir kadın tarafından işgal olunmuştu. Dul olan bu kadın, *Kal'a'nın* sahibesi idi (ünlü *Kars* eşrafından “*Khatunoğulları*”na adını veren oymakbaşı *Hatun*'dur, bak. “*Kars Tarihi*”, I. 480, Not 104). Kendisi, *Temür*'e vergi veriyordu... *Temür*, *Kal'a'nın* tekrar çşkıya barındırılmaması için, bütün kapılarını kaldırtmış ve bir daha buraya kapı yapılmamasını emretmişti. Biz buraya vardığımız zaman, *Kal'a'nın* hiçbir kapısı yoktu. Buranın ismi *Iğdır*'dir. *Ararat-Dağı*'nın (batı) ucunda duran bu *Kal'a*, *Hazreti Nuh* tarafından inşa olunan *Gemi*'nin *Tufan*'da durduğu yerdedir... Ertesi (31 Mayıs) Cumartesi günü *Iğdır*'den hareket ederek, *Nuh-Gemisi*'nin durduğu *Dağ'a* (Ağrıdağı'na) vardık” (Ömer Rıza Doğrul, “*Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*”, /1943/ İstanbul, I. 106-107).

²¹ Mehmed Nesevî (“*Sireti-s-Sultân Celâlüddin Harezşâh*”, O. Houdas tercümesi, “*Histoire de Sultân Djelal ed-Din Mankobirti*”, 1895 Paris, s. 202-203, 205-206), bir Türk Emîrlîği merkezi olan Aras sağındaki “*Sürmarin*”nin 1225-1227 arasında *Harezşâh'a* üss olduğunu anarken, buranın bozulan “*Aras* üzerindeki *Köprü'sünün*”, Sultanın emriyle ve kendi nezaretinde tamir edildiğini anar. *Temür*, 1386 da *Karakoyunlulardan* burayı alırken adı, “*Surmarı* سورماری *Hisârı*” biçimin-

ve Tuzluca'nın içindeki eski "*Kulp Kal'ası*"ndan başka, hisar veya müstahkem yer yoktur. Bunların üçünü de, *Şehzâde Melikşâh* idaresindeki Selçuklu ordusu, 1064 Mayıs ayında fethederek, Bizanslılar elinden almıştır. Bizanslılar da, "*Sürmeli-Çukuru*"nu 1044 te Anı-Bagrathlılarından alarak ülkesine katmış bulunan *Şeddâdlı Gence ve Divin Emîri* kahraman *Ebd'l-Esvâr Şâvûr*'dan²² 1047 de zaptetmiş ve

de geçer (N. Sâmî, "Zafernâme", N. Lugal tercümesi, 1949 Ankara, s. 120). Akkoyunlu resmî tarihi "*Kitâb-i Diyârbekriyye*" de ise (1962 Ankara, s. 97, 137-138, 235-236), "*Sürmelü*" "سرمهلو" imlâsiyle ve "*Sürmelü-Kıslakı*", "*Sürmelü-Şehri*" diye anılır. İspanyol Elçisi Klaviyo da, 1404 Mayısında gördüğü bu şehri "*Sal-Marin*" diye anarak, Tufan'dan sonra *Nuh-Nebi* eliyle yapılan "*İlk Şehir*" olduğuna inanıldığına işaretler, şöyle tarif eder : "*Sal-Marin*, büyük bir şehirdir, buradan altı fersah ötede *Ararat dağı* vardır, ki *Nuh'un-Gemisi* bunun tepesine konmuştu. *Aras* Irmağı kıyısında bulunan *Sal-Marin*, bir yandan (kuzeyde) derin bir vadi ile çevrilmekte, sonra (güneyden) yüksekçe tepelere dayanmaktadır. Bu yüzden şehrin yeri, son derecede müstahkemdir. *Şehrin* (güneydeki) *Kapısı* üzerinde sağlam kuleleri bulunan bir *Kal'a* (İçkale) vardır. Bu *Kal'a*'nın arka arkaya (içiçe) iki kapısı vardır... *Sal-Marin*'de çok güzel ve eski yapıları sık sık tesadüf edilir" (Guy le Srtang, "Clavijo Embassy to Tamlaner", 1403-1406" 1928 London, VII. Bölüm; Ömer Rıza Doğrul tercümesi, "Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat",/1943/İstanbul, I. 104 te "Sal-Marin" yerine "Sözmarî" denmiştir).

²² Selçukular'a öncülük ve kılavuzluk yapan bu Şeddâdlı Emîri'nin sarayında Gence'de misafir kalan ve 1043 yılında onunla birlikte "*Rûm Seferi*"ne çıktığını söyleyen Gürgân/Cürcân Emîrlerinden *Kabus*'un 1080 de oğlu Gilânşâh için bir öğütlemeye kılığında yazdığı "*Kabusnâme*"de (Mercimek Ahmed tercümesi, II. Basılış, 1966 İstanbul, s. 58-59), bu Gence-Divin Emîri şöyle tanıtılmaktadır : "Ol vakit *Rûm'un ucu*, *Gence* (ülkesi) idi. Ol *Gence*'de bir *Beğ* vardı; adına *Ebd'l-Esvâr Şâvûr bin El-Fadl* derlerdi... Ulu pâdişâhtı ve zîrek ve bahadır ve fasîh ve mütekellim, dîni dürüst, itikadî bütün ve önün gözler kişi idi. Şöyle ki pâdişahlar resmidir, cümle erkânı yerli yerince idi. Durdunğlayın (durdugu yerde bile) hünerdi, boş değildi". Bunun "bir *Vezîr*'i vardı, adına *Pîrûzân Deylemî* derlerdi." Bu zât, 1064 te de Selçuklu ordusuna yardımcı olarak katılmış ve Sürmeliçukuru ile Arpaçayı boylarının, Çıldır-Gölü çevresinin fethinde büyük yararlıklar gösterdiğinden, buraları metbuu *Sultan Alparslan* tarafından kendisine "*İhsân*" edilmiştir. Bunu, *Selçuklu* (Sultan, Anı'da "bir Mescid inşâ ettikten ve bir Emîr'in idâresi altında müretteb bir ordu vücuda getirdikten sonra, kendisi İsfahan'a, oradan Kirman'a gitti", "Ahbârü'd-Devleti's-Selçukıyye", s. 28), *Şeddâdlı* ("Sultan Alparslan, Ermen ve Rûm vilâyetine gazâ eyleyüp, eyâdî-i Kefere'den istihlâs ettiği memâlikin, kurb ü ittisâli olmağla, —457/1064 senesinde Divin Emîri Ebd'l-esvâr Şâvûr'a— inâyet ve ihsân eyledi", "Târihü Bâb ve'l-Ebvâb ve Şirvan ve Aran"dan naklen, Müneccimbaşı, "Sahâyifü'l-Ahbâr", II. 508) ve *Gürcü* (Sultan Alp-Arslan, Cavakhet'teki "Akhal-Kalak" şehrini aldıktan sonra, dönüp, "Anı'yı Rumlar'dan aldı ve Abulasvâr oğlu Manuçar'a verdi", M. Brosset tercümesi, anonim ve resmî Gürcistan tarihi "Kartlis-Çkhovreba, "Histoire de la Géorgie", I. 328) kaynakları gibi çağdaş eserler, 1064 teki Selçuklu fethi olan yerlerin, *Alparslan* tarafından, Selçuklulara hizmette çok emeği geçen Şeddâdlı *Ebd'l-Esvâr Şâvûr*/*Şâhpûr*'a (o da yaşlı olduğundan küçük oğlu Menûçehr'e) verildiğini belir-

merkezi olan "Surb-Mari" (ermenice : Aziz-Meryem) şehrine rumca

tirler. Halbuki, Türk tarihinin parlaklığından gözleri kamaşarak, gerçekleri görmezlikten gelme hastalığına tutulan bütün Ermeni ve Rus müelliflerinin "Anı Şehri" üzerine yaptıkları yayınlarda, koca Selçuklu Sultanı Alparslan'ın, 1071 Malazgirt Zaferi'ni müteakıp, "Anı'yı, büyük bir meblâğ karşılığında Şeddâdlılar'a sattığı" yalanı, 1784 ten beri tekrarlanmakta ve 1927 yılından bu yana türkçeye tercüme edilen Ermeni ve Rus kaleminden çıkma eserlerde de, ne yazık ki, hiçbir tenkit kaydı komadan, yer almış bulunmaktadı. "Rus Ulûm Akademisi Azâsından Profesör W. Barthold" un, İngilizceden çevirdiği ve 1899 da ilâvelerle bastırılan rusça "Düveli İslâmiyye"yi 1927 de türkçeye çevirip neşreden E. Edhem (s. 243), onun şu ibaresine dokunmamıştır : "Şeddâdî Hanedânı, 465/1072 de Anı'yı, Alparslan'dan satın aldı."

Sözde, resmen "ta'dil, ikmâl ve te'lif sureti ile" M. Eğitim Bakanlığının tercüme ve neşrettirdiği "İslâm Ansiklopedisi"ndeki W. Barthold'un "Anı" makalesi de, 1941 de olduğu gibi tercüme edilmiş ve bunda (I. 435) şu cümleye dokunulmamıştır : 1072 de, "müslüman Şeddâdî hanedanı, Anı'yı Sultandan satın almış". Anı'da Çarlık zamanında yıllarca kazılar yapan ve bunları "Anı Serisi" olarak makale, ayırbaşım ve broşür halinde bastıran Prof. Nikolay MARR, bu yalanı gerçek sayarak eserlerine almış ve 1934 te Sovyetlerin "Devlet Akademisi Tarih Kültürü Malzemesi" sırasında Leningrad, Moskova'da basılan rusça "Anı Şehri Tarihi ve Kazıları" adlı büyük kitabında, buradaki İslâm-Türk eserlerine hemen hiç yer vermiyen bu süper Sovyet Profesörü (s. 32, 113, 120), Barthold'un dediği gibi, 1072 de Anı'nın Selçuklu Sultanı tarafından Şeddâdlılara satıldığını, tekrarlamıştır.

Bütün bu Ermeni ve Rus iddialarının biricik dayanağı, 1267 de biten Ermeni rahibi "Müverrih Vardan"ın "Cihân Tarihi"nde (LIX. Fasil), 1937 de Edebiyat Fakültesince bastırılan "889-1269 yılları" bölümü tercümesinde de tenkitsiz çıkan (H. D. Andreasyan tercümesi, "Tarih Semineri Dergisi", Sayı 1/2, s. 179) şu cümlelerdir : "Gançak (Gence) Emiri olan Fadlu(n), Alparslan'a altınla müzeyyen çiçekli resimler vererek, Anı'yı ondan aldı; ve bu harap şehre, henüz çok küçük yaşta bulunan torunu Manuçe'yi hükümdar olarak gönderdi." İşte bu ibareleri, Mehtarist rahibi Mikael Çamiçyan tahrif ederek, 1784 te Venedik'te ermenice basılan "Ermeni Tarihi"nde (II. 995) şu kılığa sokmuştur : "1072 yılında, Fadlun adlı bir Emir, Anı şehrini, büyük bir meblâğ mukabilinde Alparslan'dan satın aldı ve henüz bir çocuk olan Manuçe ismindeki torununu oraya Vâli nasbetti."

Vardan'ın, Anı Fethinden 200 yıl geçtikten sonra yazdığı bu haberdeki isimlerde ve yakınlık derecesinde de yanlışlıklar vardır. :1)1064 veya 1072 de Şeddâdlılar'dan veya Gence Emirleri'nden "Fadlu(n)" diye birisi yoktur, Ebû'l-Esvâr'ın torunu ve 1073-1088 de Gence'ye hâkim olan Fadlân vardır; 2) Anı Emiri genç Menûşehr (Manuçe), 1031 de ölen Fadl'ın torunudur. Türk tarihçilerinin bu Ermeni ve Rus iddialarını çürütmemesine karşılık, S. A. Kesrevî Tebrizî, 1930 da Tahran'da bastırdığı "Şehriyârân-i Gümnam" (III. 46) adlı eserinin Şeddâdlılar tarihinde, "İmâd İsfahânî'ye göre Alparslan, Anı şehrinin hâkimiyetini Ebû's-Süvâr (Şävûr)a verdi", dedikten sonra, şunu hatırlatıyor : "Ermeni tarihçilerine göre, Ebû's-Süvâr veya oğlu Fadlân, burayı Alparslan'dan satın almıştır. Fakat, bu söze inanmak doğru değildir. Çünkü, Alparslan'ın hiçbir zaman buna ihtiyacı yoktu ki, güçlkle almış olduğu böyle bir şehri, para ile satmış olsun."

1953 te de biz, bu ısrarlı Ermeni ve Rus iddialarını çürütmüştük (bak. Kırzıoğlu, "Kars Tarihi", I. 358-359).

“*Hagia-Maria*” demeye başlamışlardı²³. *Nahçıvan*’da ordusunun bir kısmını, Veliâhd tayin edilmeye hak kazanmak ve cenge girip kendisini askerlere sevdirmesi için 13 yaşlarındaki oğlu *Melikşâh*’a verip, yakındaki kalelerin fethedilmesini buyuran *Sultan Alparslan*, kendisi “*Hazar Ülkeleri*” üzerine yürüdü²⁴. Başvezir *Nizâmülmülk*’ün de yanında atabek ve danışman vazifesıyla kaldığı *Melikşâh*’ın, yukarıda anılan üç kaleyi Sürmeliçukurundan alışını, Selçuklu metninden takip edelim :

Karargâh’ta kalan *Melikşâh*, yanında kalan ordu ile, yakındaki “*Kal’a*’ya (İğdır-Korganı’na) hücum etti ki, orada *Rumlar*’ın okçucuları bulunuyordu. Bunlar, Müslüman askerlerinden birçoğunu öldürdüler. Sonra *Nizâmülmülk* ve *Horasan-Amîdi* atlarından indiler, piyade oldular. *Sultan Melikşâh* bir ok atarak, *Kal’anın Emtri*’ni boynundan vurdu; Kâfirler, taşla müdafaa ettiler; nihayet, yüksek bir tepeye (Ağrıdağna) doğru gittiler, kaçtılar, dağların tepelerine doğru sırmanıp, çıktılar²⁵. İslâm askeri galip gelerek, (Kale’de buldukları müdafilerin) hepsini kılıçtan geçirdiler, hiçbirini bırakmadılar. Bunu müteakıp *Melikşâh*, *Sürmari* denilen *Kal’a*’ya gitti. Bu *Kal’a*’da akar sular ve bostanlar vardı. Bunu fethetti”²⁶.

Sürmari’nin “yakınında bir *Kal’a* (Kulp/Tuzluca-Kal’ası) daha vardı. *Melikşâh*, bunu da fethedip, sonra harab etmek istediye de, *Veziir Nizâmülmülk* “Müslümanlar için bu mühim bir kal’a, sağlam bir üsttür ve huduttur.” (Kağızman-Deresine hâkim Bizans sınırındadır), diyerek onu bundan men’etti. *Nizâmülmülk*, Müslümanlar için iyi bir üss olan bu *Kal’a*’ya, birtakım bahadurlar yerleştirdi. Sonra *Melikşâh*, (Sürmelüçukuru’ndan çıkıp, Şeddadlıların elindeki *Divin/Revan-Ovası-Elegez* batısı yolu ile, Arpaçayı yukarısındaki) *Meryem-Neşin* denilen bir şehre gitti”²⁷.

²³ R. Grousset, “*Histoire de l’Arménie*”, s. 574-575, 582, 584.

²⁴ Sıbt İbnü’l-Cevzi, “*Mir’âtü’z-Zemân fi Târîhü’l-A’yân*”, Ali Sevim neşri, 1968 Ankara, s. 117. Osman Turan (“Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti”, s. 104), Alparslan, Nahçıvan’dan ayrıldıktan sonra, “*Gürcü/Hazar-Abkhaz* beldelerine hareket etti” diyor.

²⁵ Klaviyo’nun, 20. notumuzdaki haberlerine bakınız.

²⁶ “*Ahbârü’l-Devleti’s-Selçukıyye*”, s. 24.

²⁷ Aynı eser, s. 24. Bu “*Meryem-Neşin*”in yerini belirtmede, Türk tarihçileri hep yanılmışlardır. Mükrimin H. Yınanç’ın (“Selçuklular Devri-Anadolunun Fethi”, s. 35, 58 ve Mf. Vekâleti yayını “Malazgirt Zaferi ve Alp Arslan”, 1959 Ankara, s. 28) buranın “*Van*” olduğunu; Osman Turan (aynı eser, s. 104), “*Meryemneşin*”in

b) Arpaçayı Aşağısı'ndaki "Septd-Şehr" (Merin/Miren)'in Fethi. Yukarıda, 1054 te Kars'tan dönen Kutalmuş'un uğradığı ve belâya düştüğü yer olarak tanıdığımız eski Erovantaşat/Maramet/Marin/Miren/Mrien, Arpaçayı'nın sağında ve Digor-Çayı'nı aldıktan sonra, bu çay ile Arpaçayı arasında kalan ve sivri ucu doğuya düşen yarımada üzerindedir. Köylülerin "Mireni-Karabağ" dedikleri ıssız köy yanında: kale, süslü kilise ve Selçuklu biçimi "tâçkapısı" bulunan bir yapı kalıntısı da bulunan bu kasaba, Dede-Korkut Kitabı'ndaki Oğuzların çiftebaşkendinden "Ağca-Kala (k)"tan ibarettir. Resmî Safavî Şah Abbas Tarihi nde h. 1012 (1603) yılı vak aları arasında geçen ve İrevan-Kars arasında gösterilerek "Nevâhî-i Çukhur-Sa'ad" (Revan-Ovası bölgelerinden) sayılan Sancak merkezi "Ağca-Kal'a"²⁸ da, burasıdır. Bizim sınırimız içinde güneyinde Pekran (Bagaran) ve batısında Karabağ köyleri, kuzeyinde Arpaçayı yatağında "Kervansaray" öreni, doğusunda ve sınır ötesinde Arpaçayı solunda da "Gunnik" denilen köycük vardır. Burası, Kars-İrevan kervan yolunun en kestirmesi üzerindedir. Son Ermeni kronikçilerinden Tebrizli Arakel, 1604 yılları vak'aları arasında, Osmanlı Serdarı Çağaloğlu'nun İrevan'daki Şah Abbas üzerine Kars'tan yürümekte olduğunu anarken, "Erovan-

Van gölü değil, Türklerce Gökçedeniz denilen Sevan gölü üzerinde bulunması iktiza eder", diye ilerisürmeleri, yanlışır. Mehmet A. Köymen ("Selçuklu Devri Türk Tarihi", s. 256), "Meryem Nişin, muhtemelen Şirek (Şirak olacak)deki Marmaraşın" demekle, doğuya yaklaşmıştır. Eserini 1179 da bitiren Anılı Samuel'in izahlarından (M. Brosset, "Samuel d'Ani, Tables Chronologiques", Collection d'Historiens Arméniens, 1876 S.-Petersbourg, II. 441) ve Arpaçayı yukarısında ve solunda, buranın yerindeki "Kanlıca" köyünde bulunan 1029 tarihli ermenice kitabeden, Meryem-Nişin'in, buradaki "Meryam'a-Şen" (halk dilince : Marmaşen) adlı Meryem-Ana adına yapılan kiliseye göre anılan kasaba olduğu, artık çoktan anlaşılmıştır (M. Brosset, "Histoire d'Arménie, par le Vartabed Kiracos de Gantzak", 1871 S.-Petersbourg, s. 46, Not 8).

Meryem-Ana adına burada 988 de başlatılıp, 944 yılında bitirilen büyük ve süslü "Maryam-a-Şen" kilisesini, Anı-Bagrathlıları ordu başbuğları hanedanı ve eski Arsaklılar sülâlesi "Pahlav-Uni" soyundan gelen "Vahram (Behram) Pahlavuni" adındaki bey yaptırmıştı (Frederic Macler, "Histoire Universelle, par Etienne Asolik de Taron", 1917 Paris, II. 156).

²⁸ Türkmen İskender Münşi, "Âlem-Ârâyi Abbâsî", 1334 Şemsî (1955, II. Baskı). s. 667-668, 741.

daşat ve bugün *Akça-Kala* denilen" yere yaklaştığını, bildirir²⁹. *Alparslan*, oğlu *Melikşâh* ile birleştikten sonra, büyük garnizon merkezi ve çok müstahkem olan *Anı*'nın güneyden imdat alabileceği bu *Akça-Kala* yı, o zamanki adı ile "*Sepid-Şehr*" diye farsça tercümesiyle de anılan sarp ve müstahkem kasabayı fethetmiştir. Bunu, "*Arpaçayı yukarıları*"nda veya "*Borçalı-Akçakalası*" (Gürcülerce tercümesiyle "*Tetr-is-Sikhe*"), hattâ "*Akal-Kalak*" (şimdiki : Ahılkelek) yerinden ibaret sananlar, hep yanılmışlardır. Eski Arsaklılar'ın 150 yıl kadar başkendi olan *Erovantakar/Erovantaşat* yerindeki "*Mrien*" de, Herakleios'un 635-638 de "*Armenia Vâlisi*" tayin ettiği Davit Saharuni, "bu küçük şehirde muhteşem bir Rum-Ortodoks Kilisesi" yaptırmıştı³⁰.

Kaynağımızda, "*Sürmari*" ve çevresiyle "*Meryem-Neşin*" fetihlerinden sonra Şehzâde *Melikşâh*'ın, seferden dönen babası tarafından, kendi yanına çağrılınca, (herhalde Elegez dağı doğusundan Divin-Ovasına dönerken) "yolda herhangi *Kal'a*'ya (Beçni, Parbı/Surb-Grigor/Hagios-Georgios ve Anberd/Bürakan gibi, 1047 de Divin Emîrliği'nden Bizanslılar'a geçen kalelere) rast geldiyse, onu fethetti. Böylece nihayet, Babasına mülâki oldu"³¹, deniyor³². Bundan sonra da, Baba-Oğul birlikte hareket etti. "Sonra *Alparslan, Sepid-Şehr* (=Ak-Şehir/Akça-Kala) üzerine yürümek maksadiyle bir ordu hazırladı. Bu memleket ahâlisiyle aralarında birçok muharebeler vaki olduktan sonra, Tanrı, oranın fethini de ona müyesser kıldı"³³.

Bundan sonra Alparslanın ordusu ile, *Anı* kuzeybatısındaki *Çıldır-Akça-kalası*'ndan ibaret eski "*Akal-Kalak*"ı almak ve buradan

²⁹ M. Brosset, "*Collection d'Historiens Arméniens*", 1874 S.-Petersbourg, I. 286. Arsaklılar'ın "*Karen-Pahlav*" kolundan olup, Kuşanlar ile savaşırken kafasının bir yanı kılıçla sıyrıldığından "*Kamsar*" (Kem-Ser/Eksik-Baş) lakabıyla anılan prensin oğlu *Arşavir Kamsarakan*, 310 yıllarında Ararat bölgesine gelerek, 311 de Kağızman-Deresi ile Arpaçayı boyunu mülîkâne edinmiş ve "*Erovantaşat*" ta oturuyordu. Bu yüzden 350 yıllarında buraya "*Kamsarakan Ostanı* (Âsitânesi) *Erovantaşat*", dendiği, biliniyor (Khorenli Movses, II, 27-28; III, 31). Aslında, Arsaklı/Part dilinde, "*Erovant*" (sonra, "*Elvend*") sözü, "*ak/akça*" anlamına gelir. Büyük-Arsaklıların merkezi Hemedan'ın batısındaki yaylak dağın "*Oront/Arvand/Elvend*" adı da, "*Ak/Akça*" anlamına geliyordu.

³⁰ R. Grousset, "*Histoire de l'Arménie*", s. 186.

³¹ "*Ahbârü'd-Devleti's-Selçukyye*", s. 25.

³² Bu kalelerin adlarını R. Grousset ("*Histoire de l'Arménie*", s. 612) anar.

³³ "*Ahbârü'd-Devleti's-Selçukkye*", s. 25.

Res. 1

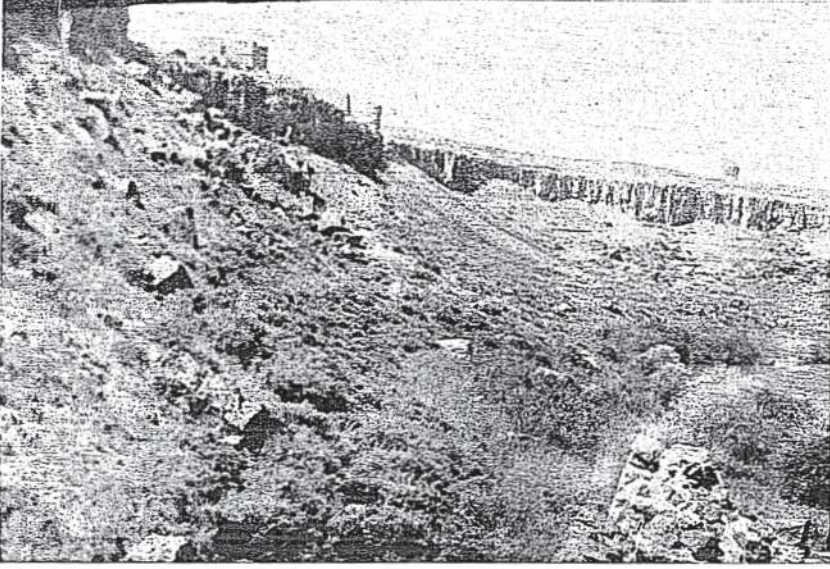

Res. 2a — Kars-Alparslan Madalyası

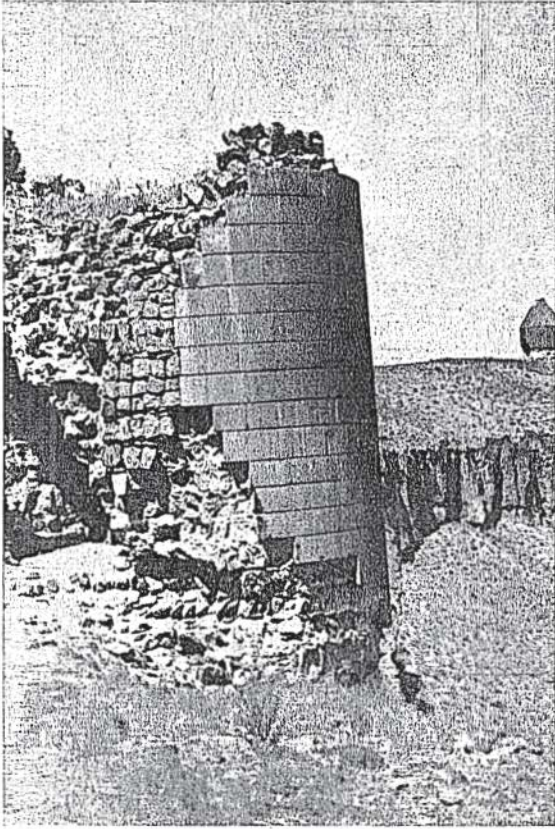
M. F. Kurziođlu

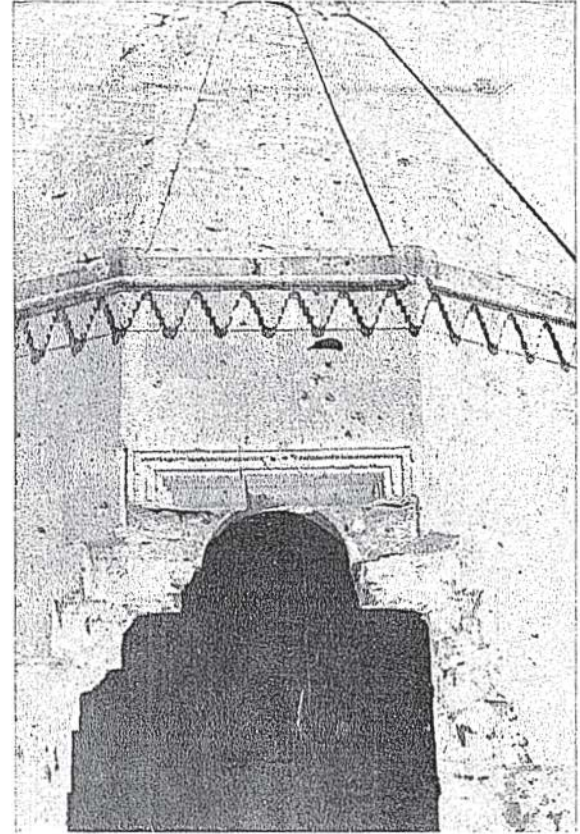
Res. 2

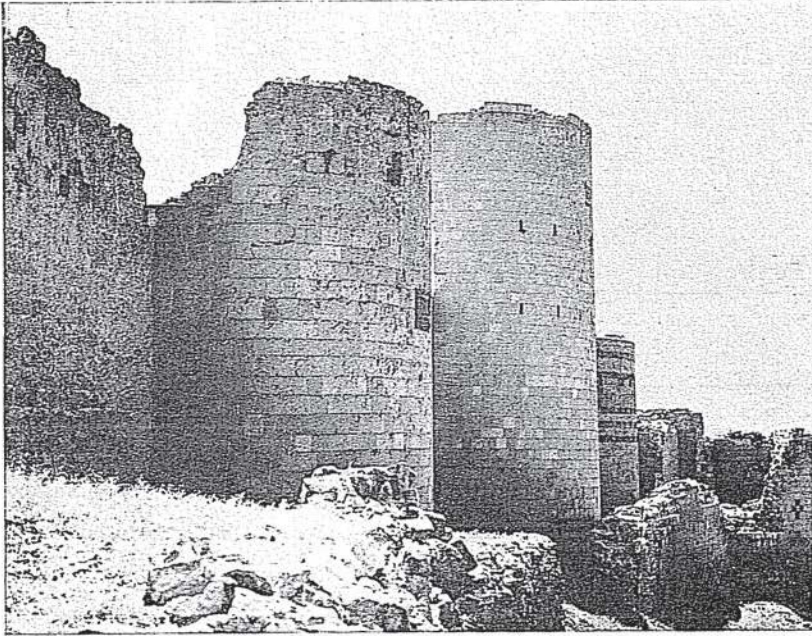
Res. 3 — Sürmeli Şehir örenlerinin kuzeydoğudan görünüşü :
Üstte İçkale, sağda Kızılkünbet.

Res. 4 — Sürmeli'de kuzey burçlardan birisi.

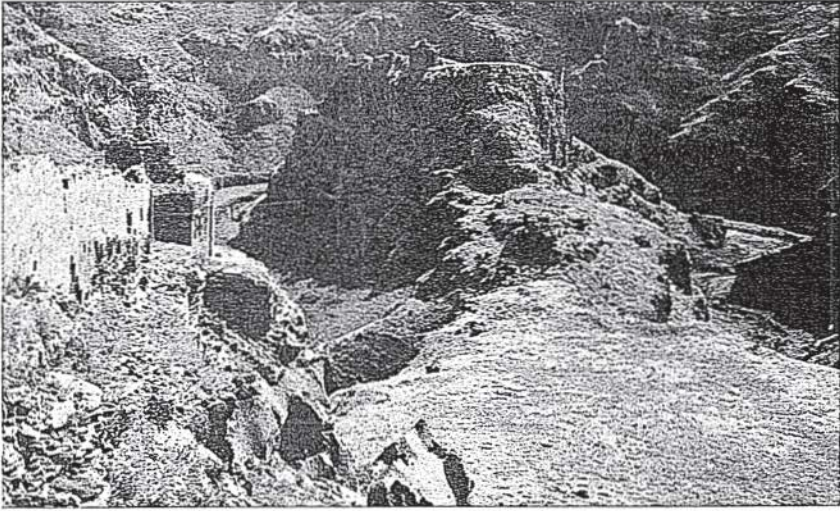
Res. 5 — Sürmeli'de Kızılkünbedin kuzeyden görünüşü.

Res. 6 — Anı : Ortakapı batısındaki burçlar.

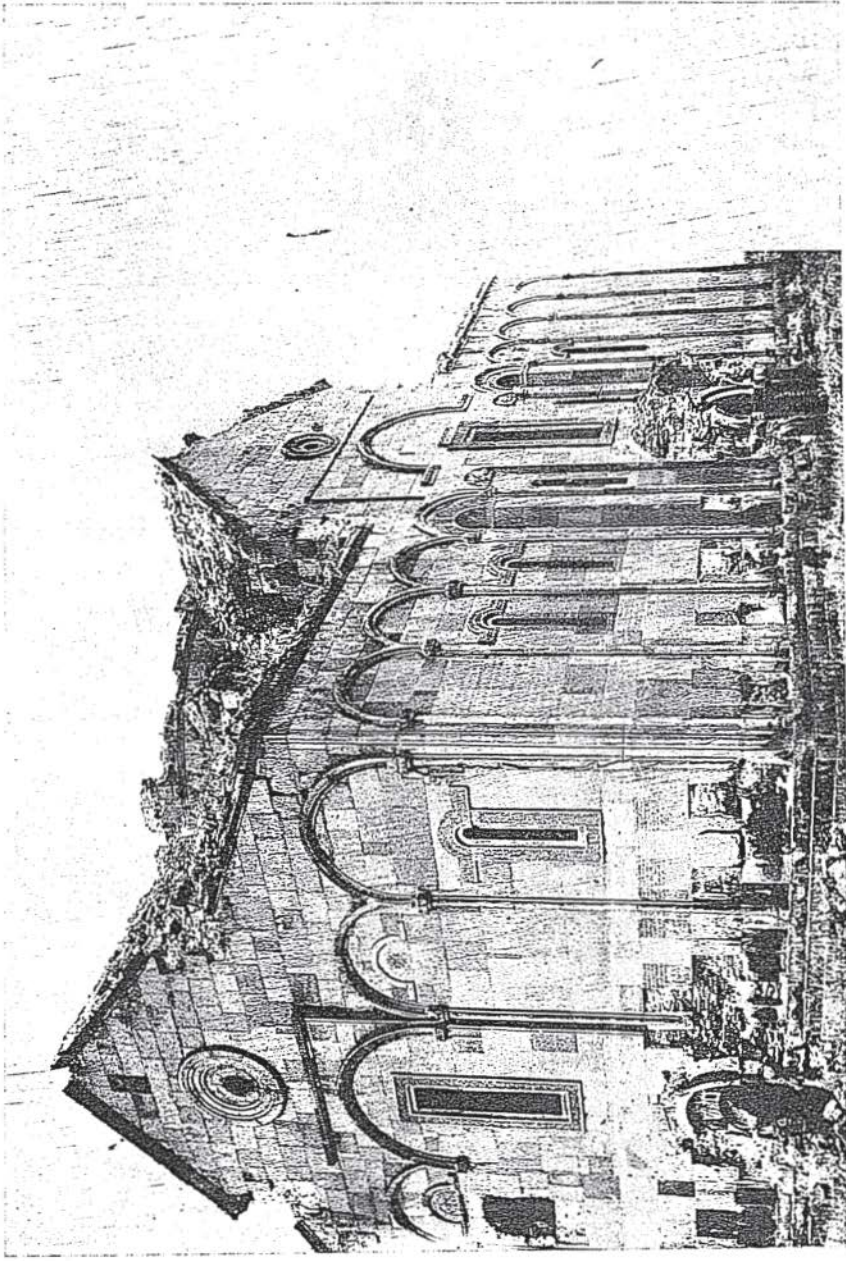
Res. 7 — Anı : Güneyde derin Arpaçayı yatağı ve Köprünün başları.

Res. 8 — Anı : Güneybatıda Kızkalesi ve Kızkilisesi.

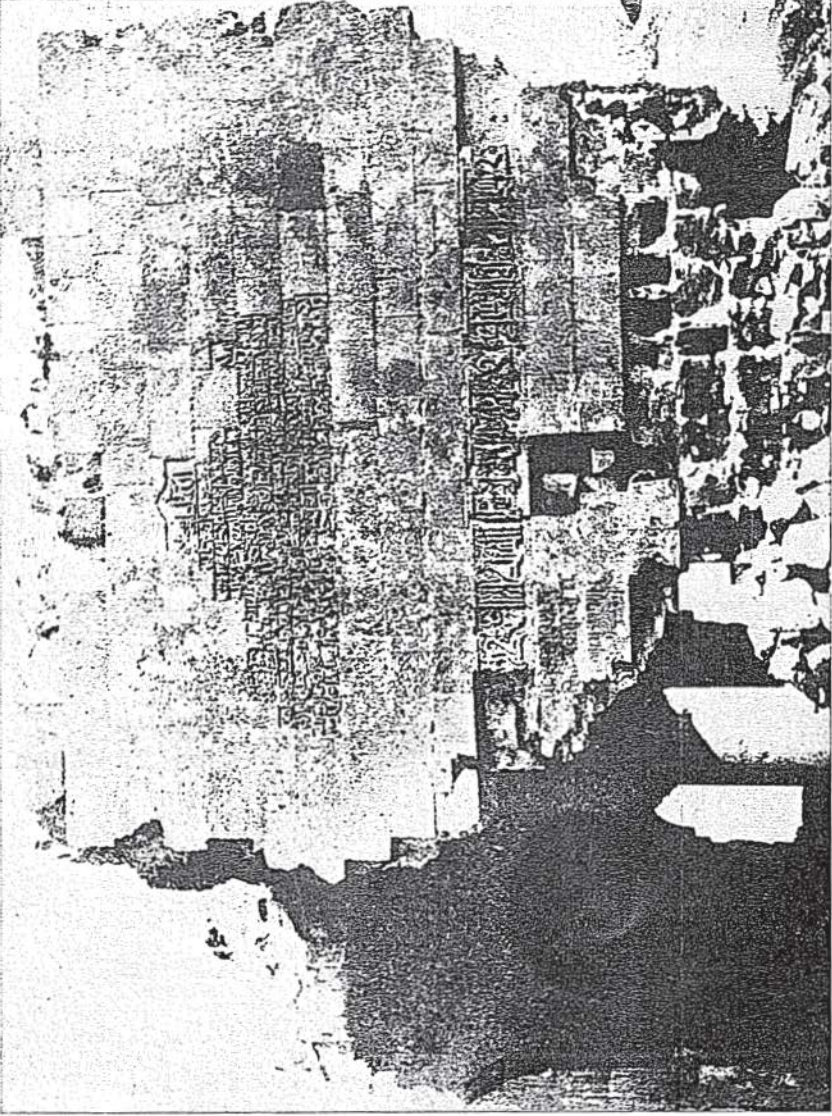
Res. 9 — Anı : Ortakapı Burçları.

Res. 10 — Anı : Fethiye Câmii (Katedral) güneybatısı.

Res. 11 — Anı: Ortakapıda en eski Selçuklu çağı (1064-1074) kitabesi
[Şeddadlı Menûçehr b. Şävür].

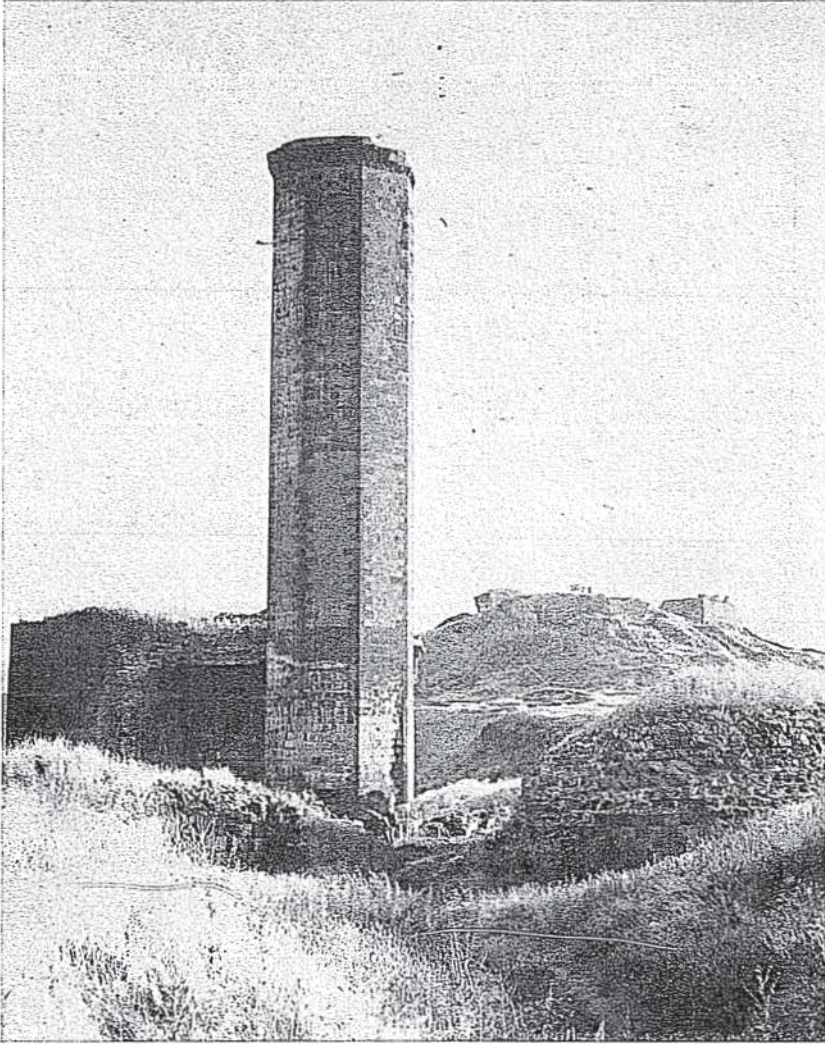
Res. 12 — Amı : Menüçehr Mescidi kitabeleri.

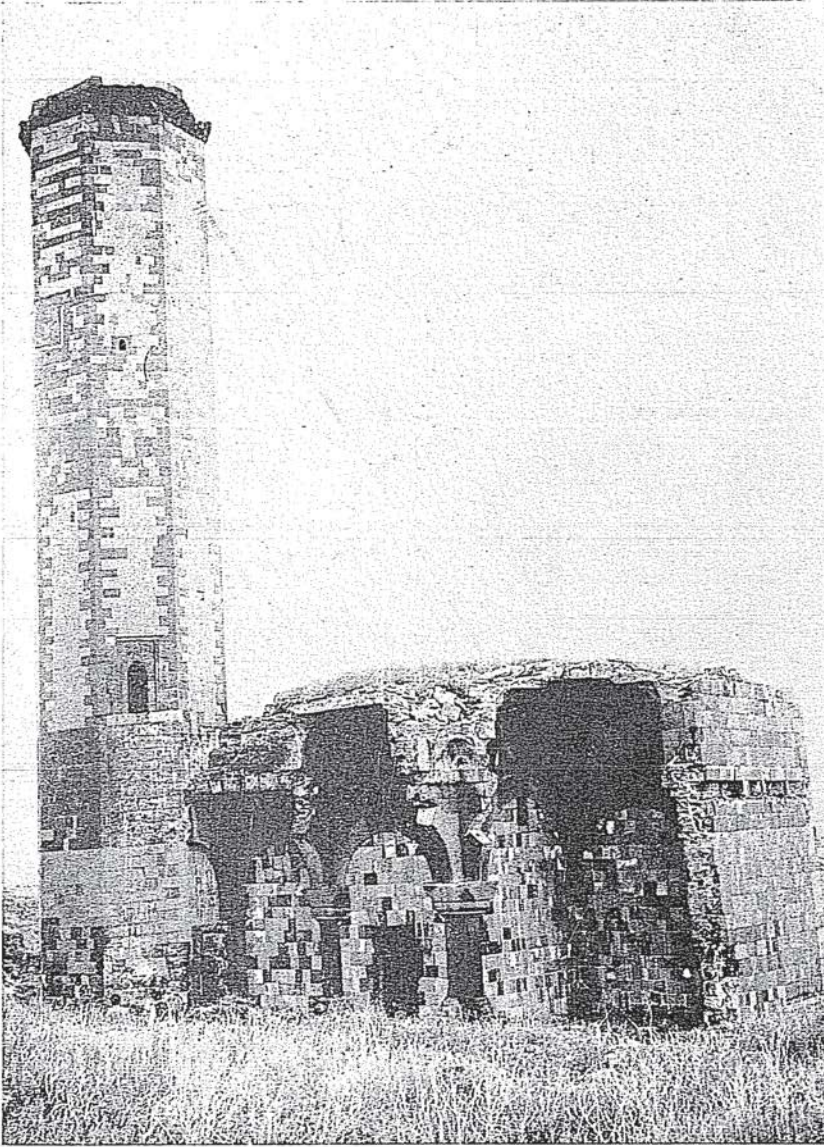
Res. 13 — Anı : Selçuklu Çağı kitabe ve taş süsleri.

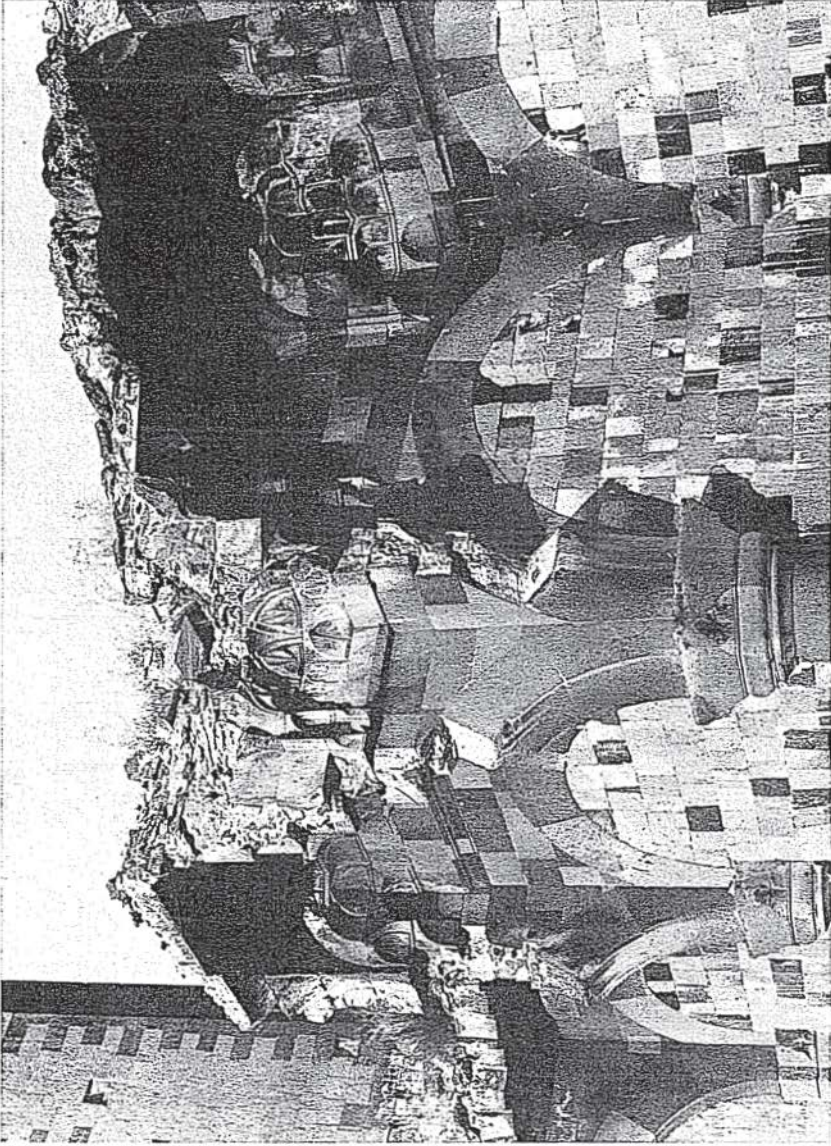
Res. 14 — Oyük : h. 595/1199 tarihli Şehenşâh Sultan Kitabesi 3-4. satırların sonu ve üstte bir Selçuklu kitabesi parçaları

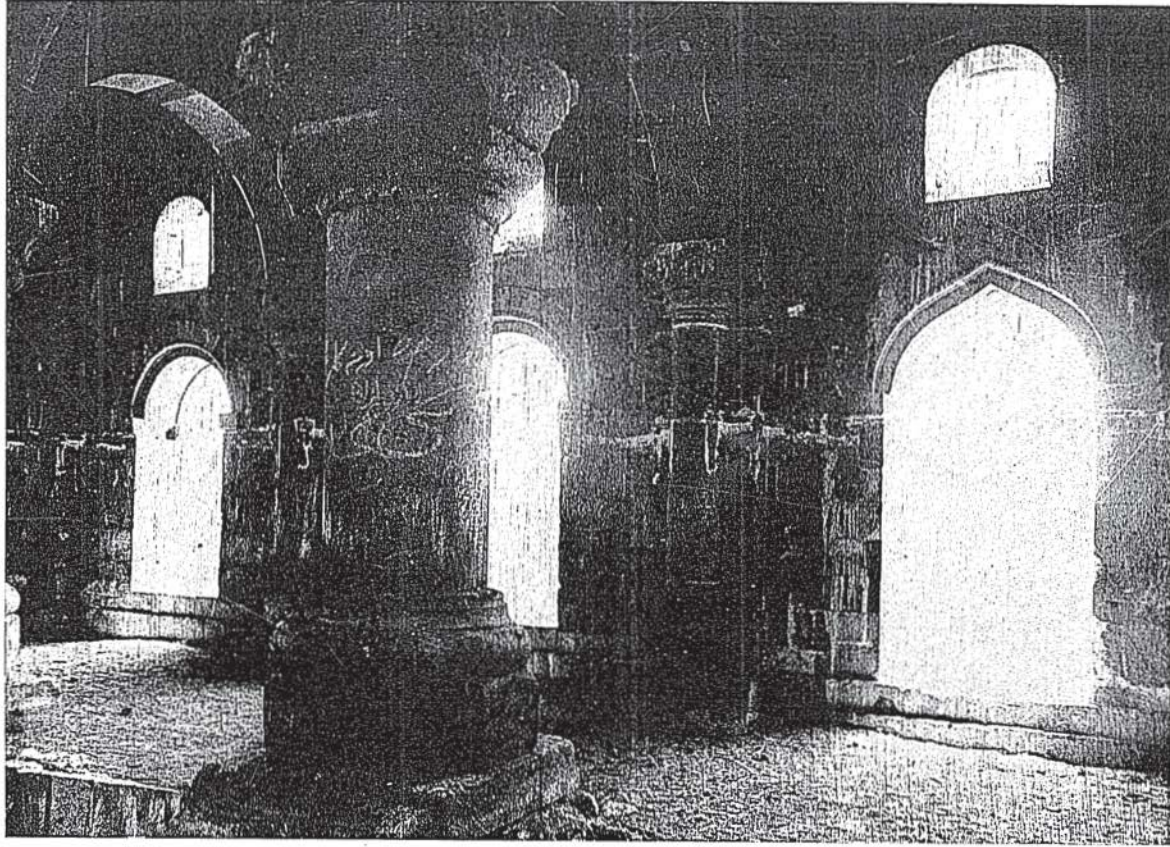
Res. 15 — Anı : Ebû'l-Muammeran (Menûçehr) Câmii Minaresi ve İçkale.

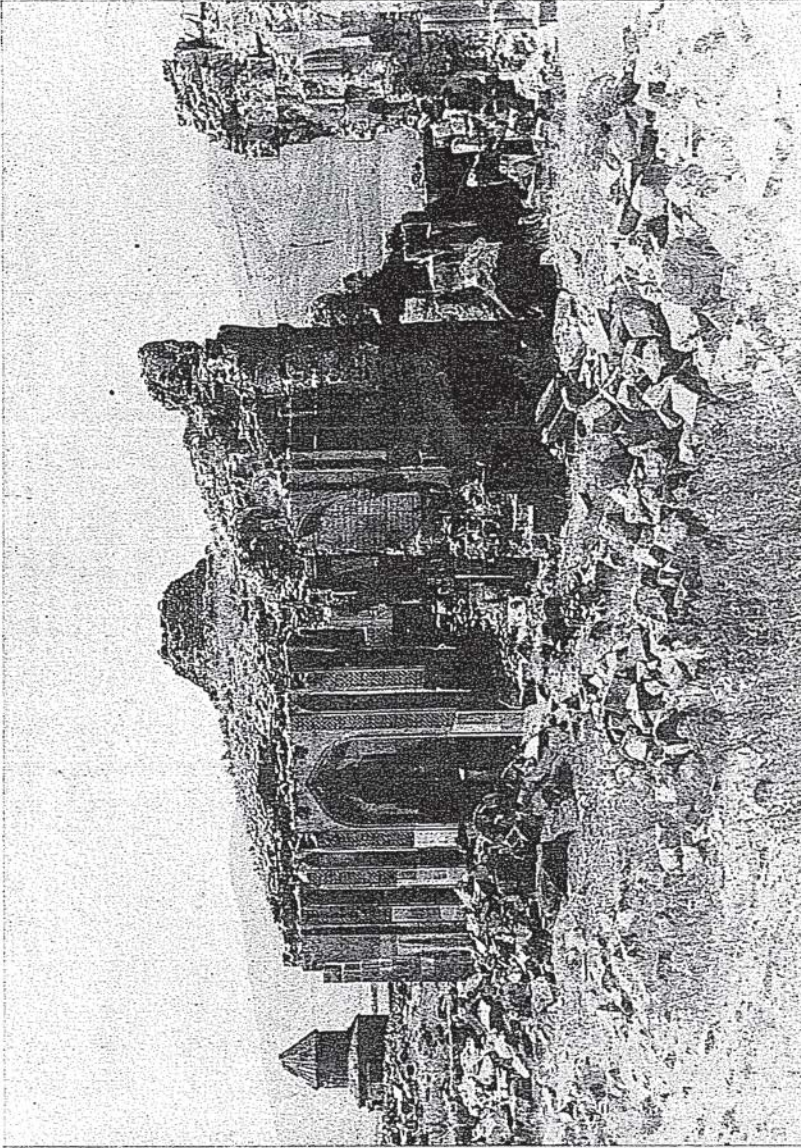
Res. 16 — Anı : Şeddâdî (Menûçehr) Camii ve Minaresinin kuzeyden görünüşü.

Res. 17 — Anı : Şeddâdî Câmîi kuzey yarısının yıkık hali ve makarnasları.

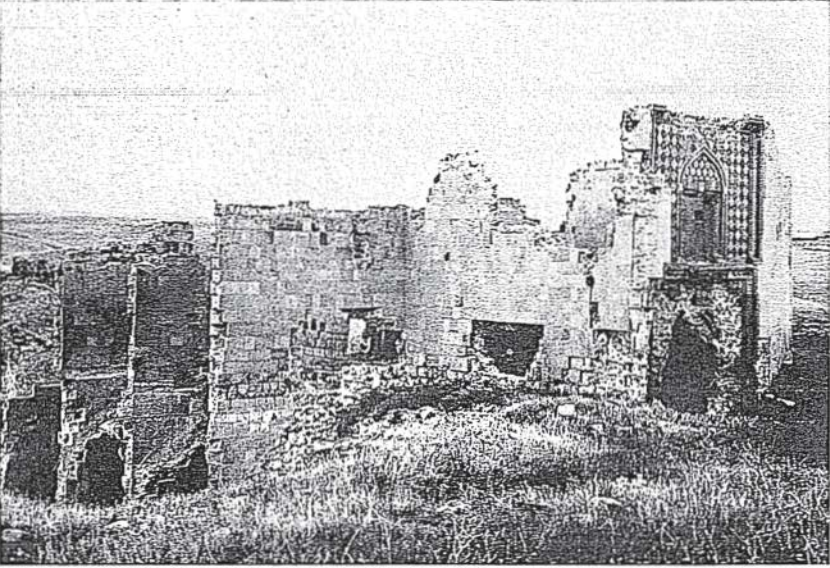
Res. 18 — Anı : Şeddâdli Câmii güney kesiminin içi ve Arpaçayı'na bakan pencereleri.

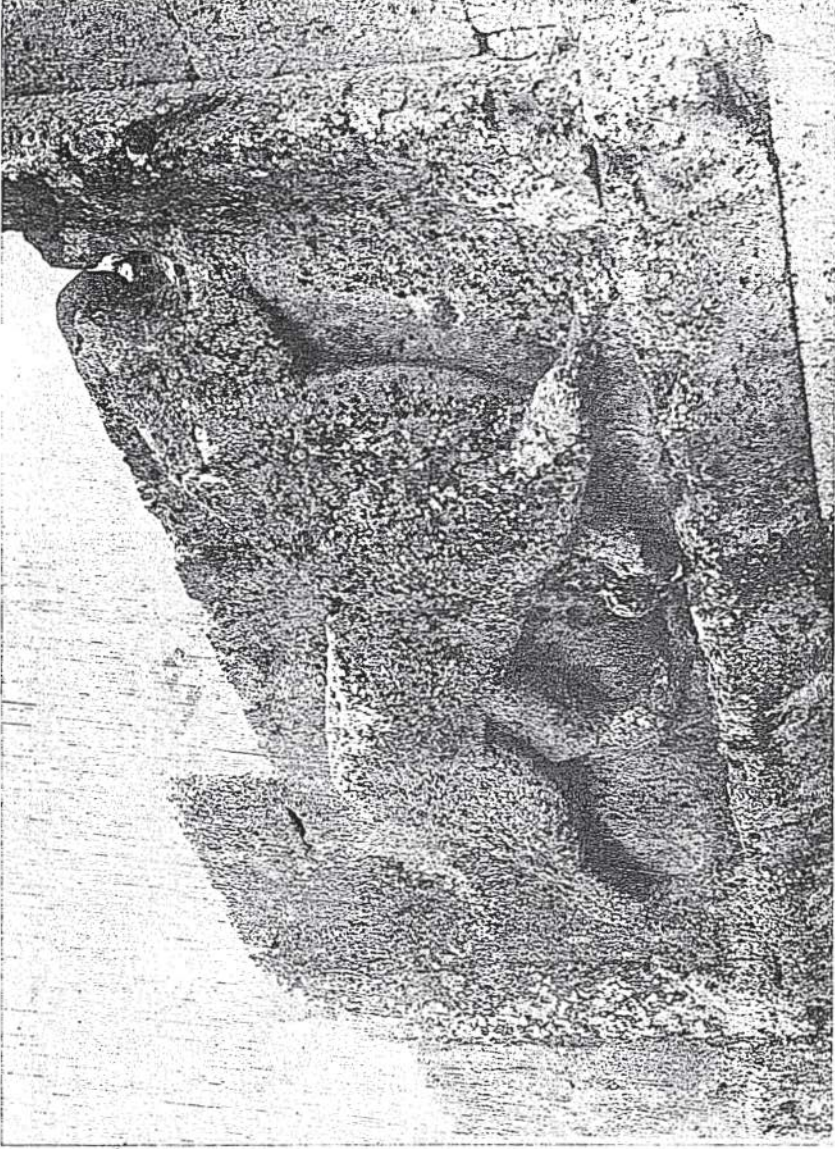
Res. 19 — Anı : XII. yūzyl Selçuklu Kervansarayı : Mastaba ve solda Poladođlu Kilisesi.

Res. 20 — Anı : Birinci Hamam Ücünü-Halvet yeri kapı üzeri mukarnası.

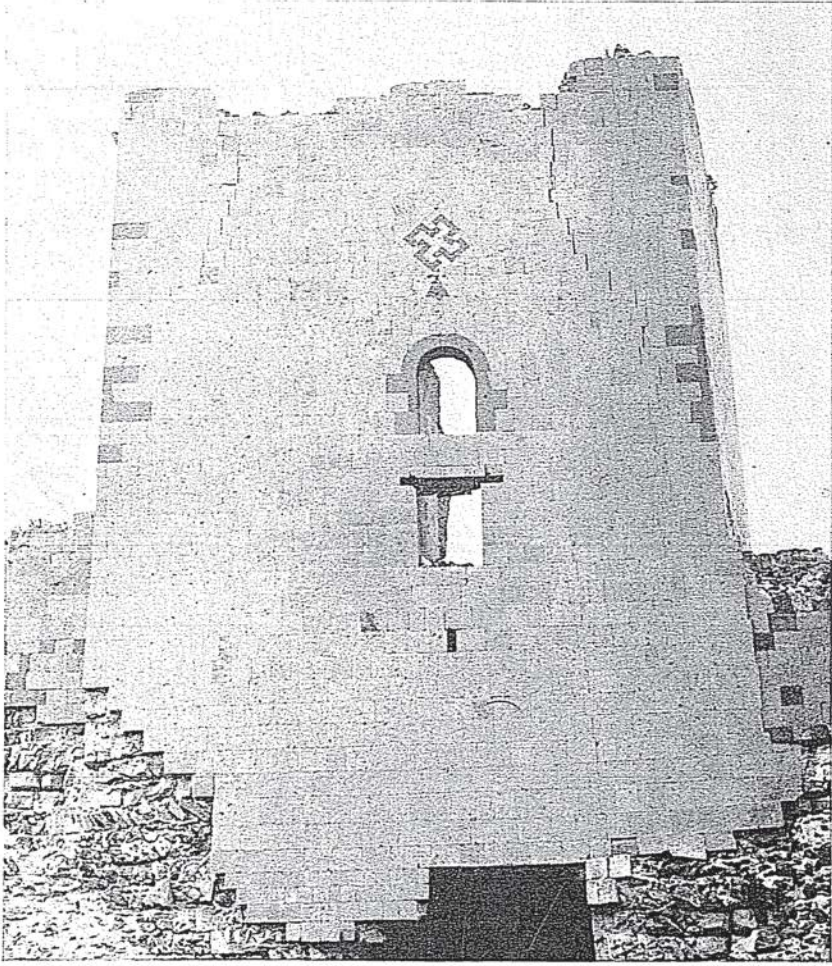

Res. 21 — Anı : Sultan Sarayı.

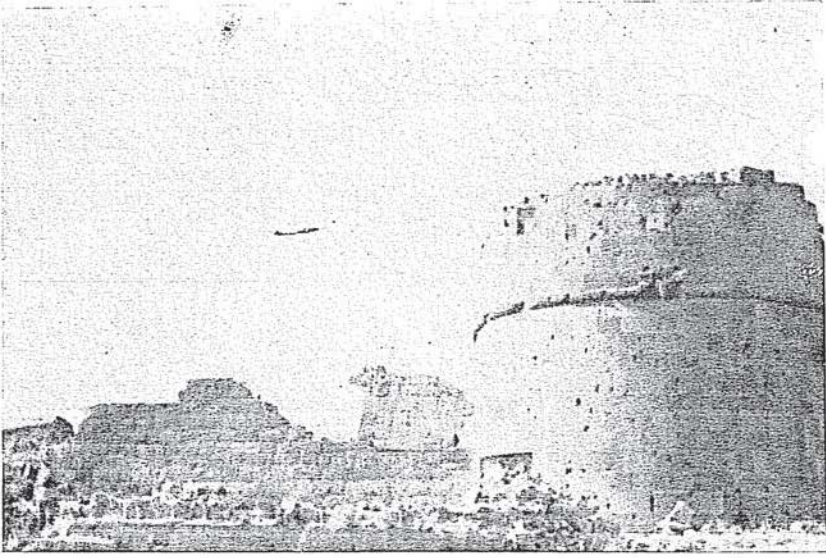

Res. 22 — Anı : Arslanlıkapı'da ağzından (gelen künk ile) su akan arslan kabartması.

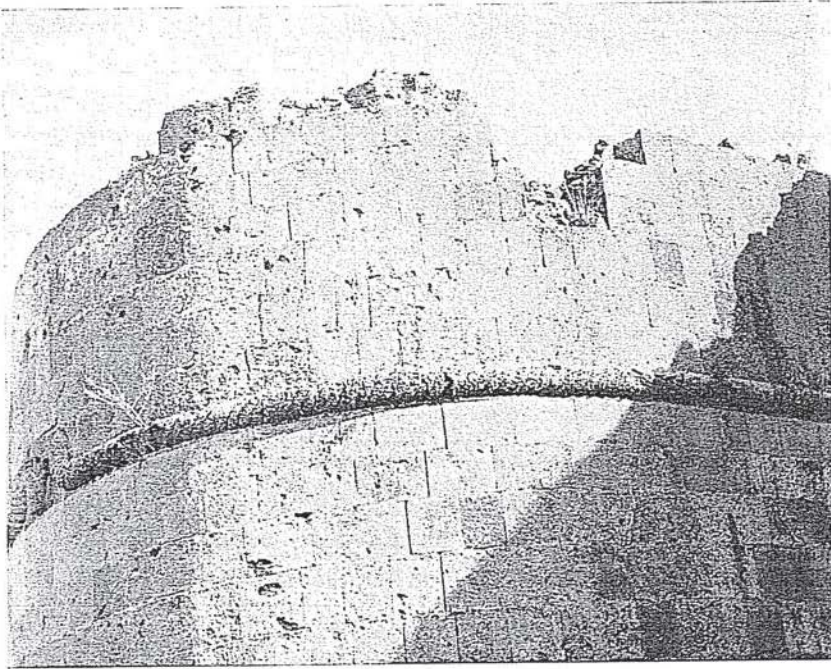
M, F. Kırzioğlu

Res. 23 — Anı : Şeddâdlı Burcunda çengellihaç (Avşarlı damgası).

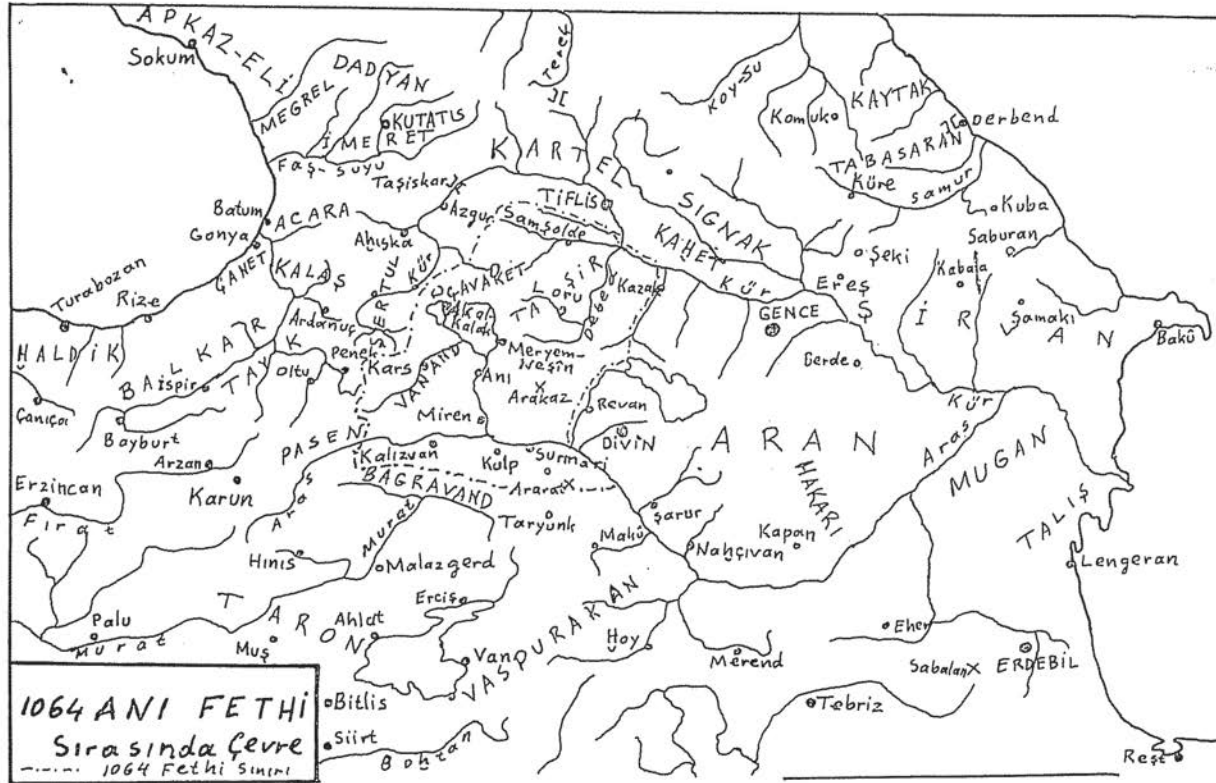

Res. 24 — Anı : Bimarhâne/Maristan Burcu.

Res. 25 — Anı : Bimarhâne Burcu'nda ökü z başını yakalayan iki ejderha kuşağı.

Anı'ya yardım gelme ihtimalini ortadan kaldırmak için, Çıldır gölü doğusuna yürüdüğü, anlaşılıyor.

c) *Çıldır-Gölü Kuzeydoğusundaki "Akal-Kalak" (Ağca-Kala) ve Albız'ın Fethi. Cavaket* bölgesinin merkezi olan ve "Akal-Kalak" (Akal= Akça-Şehir) denilen bu kale, Çıldır-Gölü kuzeydoğusundaki "Ağca Kala" köyünde ve gölün "Ada"sındadır. Bu köyün kuzeyinde yükselen tepe üzerindeki "Senger" denilen hisar ile, buradan 105 m. uzunluğunda ve bir kağrı geçecek genişliğinde suya (göl içine) döşenmiş kaya-kaldırım, bundan sonra da iki kağrı geçecek enlilikte ve 80 m. boyundaki dolma yolla ulaşılan ve kuzeyindeki tepede bir *İçkale* ile dolma yol ağzında üstüvani çifte burç arasında Kalepakısı ve İçkale çevresinde Ortodoks Kiliseleri kalıntısı, ev örenleri bulunan "Ağca-Kala Adası" gibi iki kesimden ibaret ve gerçekten Ada-Şehrinin zaptı güç bir yerdir. 1038 de başlanan surları henüz bitmemiş bulunan bu "Akal-Kalak", "Meskh" (Güneyli) denilen "Aznavurlar" (sipahiler) tarafından, ancak üç gün müdafaa edilebilmişti³⁴. Selçuklu kaynağında belirtildiği gibi, geceleyin çıkan rüzgâr, İçkale'yi düşürmek için çevresinde yakılan odunların ateşini bütün kasabaya yaydığından, evleri yanan ahali, buradan kuzeye geçerek, 42 km. ötedeki "Amiran" adlı kaleciğe sığınmışlar ve buraya, eski yerlerinin hâtırası ile, yine "Akal/Akhal-Kalak" denilmiştir, ki şimdiki "Akhulkelek" ten ibarettir³⁵. Kaynağımızda "Agal-Kelak" آغال كلال denilen Çıldır-Akcakalası'nın adı, ermenice metinlerde "Akal-Kalak" (Akal-Şehri) ve gürcüce kaynaklarda, biraz yumuşak "ka" sesi ile "Ak'al/Akhal-Kalak" diye geçer. Selçuklu kaynağına göre, buranın fethi şöyle olmuştur :

"*Sebid-Şehr*"i aldıktan sonra, "Sultan, *Agal-Kelak* آغال كلال isminde başka bir memleketi daha fethetmek istedi. Bunun surunun uzunluğu yüz zirâ' ve enliliği bundan daha ziyade idi. Şark, garb, şimal taraflarında memleketi ihata eden bir dağ ("Senger-Dağı") ve *dağların tepelerinde kaleler* vardı. Zikrettiğimiz sur da, cenub taraflarında (Ağacakala köyü yerinde) idi. Bu surun önünde (batsında), *Ceyhun gibi bir su* (Çıldır-Gölü) vardı. Bunun üzerinde *bir Köprü* kurulu idi. Düşman, bu köprüyü kaldırdı, bu cihetten Müslümanların tamah

³⁴ M. Brosset, "Histoire de la Géorgie", I. 328. Yerini tarifi için bak. Kırzioğlu, "Kars Tarihi", I. 21, Not 6.

³⁵ Kırzioğlu, "Kars Tarihi", I. 335. Bu durum, 1048 de Arzan yanınca, halkın Karın'a taşınıp, burayı o adla ("Arzani'r-Rûm" diye) anmalarına benzer.

ve umudu kesildi. Bunun üzerine *Sultan Alparslan*, memleketin kapısında çadırını kurdu, namaz kıldı, Tanrı'ya dua ve niyazda bulundu. Askerleri büyük bir köprü kurdular, harbe başladılar." Sonunda, içeriden iki Elçi gelip, eman diledi. Sultan da, teslim şartlarını bildirmek üzere, "*Emîr bin Mücâhid ve Ebû-Semre*"yi içeriye Elçi yolladı. Fakat, Selçuklu Elçileri, "*Kal'a*"nın fâsılını geçtikleri vakitte, *Gürcüler* bunların etrafını çevirerek, öldürdüler." Bunu duyan *Sultan*, hücum emrini verince, memleket zaptedildi. Fakat, "*burğların birinde* (Adadaki İçkale'de), düşman dilâverlerinden bir kısım kalmıştı." Burası da, çevresine yığılan odunlara ateş verilerek yakılmak suretiyle zaptedildi. "Gece olduğu vakitte, *şiddetli rüzgâr çıktı*. Burcun etrafında yakılan ateşten kalmıştı; rüzgâr bu âteşi memleketin üzerine savurarak, bu memleket baştan aşağı yandı. Bu *Kal'a*'nın yanında başka bir *Kal'a* (Bucak merkezi Cala'ya yakın "Albız-Kal'ası") daha vardı. *Sultan* bunu da fethetti. Sonra *Gürcü-Melikler* (IV. Bagrat), *Sultan'a* birçok hediyeler göndererek, sulh talebinde bulundular"³⁶.

Bundan sonra "*Gürcü memleketleri*"nden *Rûm* tarafına sefer"³⁷e çıkan "*Sultân Rûm memleketleri*"nden zaptetmek istediği *Kars* ve *Anı* bölgeleri üzerine yürüdü. Bunların hududu (Anı Theması'na kuzeyden komşu) *Şamşolde* ورد و تسل ve *Lore* لورہ adında iki bölge daha vardı. *Bu memleketlerin ahâlisi* (Borçalı/Barsel denilen Karapapak/Kazak Türkleri, hiç savaşmadan, türkçe konuştukları için) çıkararak, *İslâmiyeti* kabul ettiler. *Sultân*, bu cihetten çok memnun oldu. Hepsinin gusl ve abdest alarak, yıkanıp temizlenmesini emretti. *Kiliseleri*'ni yıktı, onların yerine *Mes-*

³⁶ "*Ahbârü'd-Devleti's-Selçukîyye*", s. 25-26.

Çıldırılılar, öteden beri bu "*Albız Kalesi harebeleri*"ni "tekin" saymadıklarından, geceleyin yanından geçmeye korkarlar; burda "cinlerin, perilerin uğnak yaptığı"na inanırlar. Bu kalenin adı "*Albız*" da, eski türkçe "cin ve şeytan" anlamına gelir. Bu inanış ve bu ad, son derecede dikkate değer. "b" seslerini "v"ye çevirerek konuşmaya alışkın Karapapaklar, buraya "*Alwız/Alvız*" demektedirler.

Selçuklu kaynağındaki "*Agal-Kalak*" اغال كالك adının, *İbnü'l-Esir*'de (Mısır 1290, X. 14) müstensih hatasıyla "اعال لال" biçiminde yazılması, 150 yıldır araştırmacıları uğraştırıp, şaşırtmıştır. Aslı "اغال كالك" biçimindedir. Eski "*Akal-Kalak*", Borçalı-Karapapaklar'ca "*Ağca-Kala(k)*" biçiminde anılıyordu. Bu yüzden, 1578 de Çıldır bölgesini fetheden Osmanlılar, 1595 te Ocak ayında tuttukları Çıldır/Ahıska "Mufassal Tahrir Defteri"nde, "*Çıldır Sancağı*"nın, Gölün kuzey yarısını içine alan "*Canbaz (lu)-Nâhiyesi*"ndeki 17. köy olarak gösterilen "*Ağca-Kal'a*"da, 6 vergi mükellefin adları verilmiştir (Tapu ve Kadastro Gn. Md. "Kuyûd-i Kadime Arşivi", Sayı 130, y. 142 b).

cidler yaptı. Bundan sonra *Sultan*, vakit fevtetmeden, *Anı* kürresi üzerine döndü”³⁷.

ç) *Alparslan'ın Anı Şehrini Fethi* (16 Ağustos 1064 Pazartesi). Kroki-mizde görüldüğü gibi, doğusu, Arpaçayı'na kavuşan ve yazın kuruyan “*Mığmığ*” (=tatarcık denilen sinek)-*Deresi* ile derin ve uçurumlu yataklı *Arpaçayı*, güneyi *Arpaçayı*'nın kıvrımlı derin ve uçurumlu yatağı, batısı kuzeyden gelen ve yazları da kurumayan *Bostanlar-Deresi*'nin aktığı doğusu dik uçurumlu ve batısı büyük mağara oyulkarı ile dolu olarak geniş bir derin dere ile çevrili bulunan tabiatten müstahkem *Anı Şehri*'nin, kuzeyde “*Yavşan-Düzü*”deki açık yönünü, doğudaki *Mığmığ-Deresi* ile batıdaki *Bostanlar-Deresi* arasındaki üstüvâni ve içten çift katlı burçların bulunduğu 18-20-25 metre yükseklikteki “*Dışkale*” surları (ş. 6) kapamaktadır (ş. 7). Şehrin, güneyde Arpaçayı üzerinde tek gözlü bir “*Köprü*”sütün başları duruyor. En güneyde “*Kız-Kilisesi*” *Kayalığı* (ş. 8), onun kuzeyinde, “*İlk-Anı*” veya “*Yukarı-Anı*” da denilen ve *Kamsarakanlı Beğleri*'nin Saray'ı ile yüksek “*İçkal'a/Nârin-Kal'a*” (ermenice: “*Nargi-Berd*”) (ş. 15) bulunur. “*Eski-Anı/İlk-Anı*”nın dış surlarından “*Kapı-Burçları*”nın iki üstüvâni burcu, Minareli-Câmi'in doğu-kuzey yanında bulunuyor. Eski-Anı'nın *Kamsarakanlılar* ve daha eskiden kalma *Dışkalesi*, *Köprü*'den sonra Arpaçayı ile *Bostanlar-Deresi*'nin en çok yaklaştığı

³⁷ “*Ahbârü'd-Devleti's-Selçukıyye*”, s. 26-27. Urfalı Mateos (Hrant D. Andreas-yan tercümesi, “*Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi*”, 1962 Ankara, s. 118-119), 1064'te Alparslan'ın, “sayısız askerle *Ağwan* (Aran) memleketine girdi”ğini, buranın *Kıralı Gorige* (Taşir-Bagratlıları'ndan 1048-1089'da *Loru*'da hâkim olan II. *Gurgen*)nin kızını zevceliğe alıp, onu, iltifatla “kendi şehri olan *Lori*'ye uğurladı”ğını anlatmaktadır. Ermenice metinlerde “*Lori*” ve gürcücede “*Lore*” (M. Brosset, “*Histoire de la Géorgie*”, I. 360, 407, 429) denilen şehrin, bu son imlâ ile Selçuklu kaynağında yazıldığı anlaşılıyor. “*نزل وردو*” biçiminde istinsah hatası ile yazılan yerin adı ise, gürcücede “*Üç-Ok*” anlamına gelen “*Sami-Solge/Solde*”den bozma “*Şamşoyld*”den (M. Brosset, “*Histoire de la Géorgie*”, I. 260, 402) ibarettir. 646'daki İslâm fethi dolayısıyla burası, Belâzuri'de (“*Fütühü'l-Büldân*”, M. J. De Goje neşri, 1866 Leiden, s. 195) (Sasanlı) Nüşîrvân yapısı olarak, “*Kal'atü Samşoldi*” “*شمشولدی*” biçiminde anılır. Makedonyalı İskender'den yüzlerce yıl önce “*Gürçistan'a yerleşmiş Türk Orbelyanlar*”ın merkezi (M. Brosset, aynı eser, s. 30, 213, 216) olan *Şamşolde* ile, *Khazarlar*'ın bir boyu olup, *Khazar-Kaganları*'na kız veren yüksek ve asil “*Parsel*” (Borçalı-Karapapakları) soyunun (Kırzioğlu, “*Kars Tarihi*”, I. 160, 180, 219-220, 336-337) yurdu Borçalı-Çayı boyları merkezi *Loru/Lore* halkı da, millî duygularla soydaş Selçuklular'a katılıp, toptan İslâm dinine girmişlerdir. Bu yüzden *Sultan Alparslan*, *Lore*'ye yine *Bagratlı II. Gurgen*'i tayin etmiştir.

yerin biraz kuzeyinden bir yay biçiminde geçiyordu. Buradan kuzeye ve 6 kapılı *Dışkale*'ye kadarki "*Yeni-Anı/Aşağı-Anı*" denilen asıl şehri de, 961 de burasını başkent yapan *Bagratlılar* kurmuş ve bugünkü Anı-Kuzey Surları/Dışkale'si, Anı Takavuru II. *Sembat* tarafından 879-986 arasında, sekiz yılda büyük gayretlerle inşa edilmişti³⁸.

Güneyinden ve batısından, Anı'ya yaklaşmak, imkânsızdı. Ancak, kuzeydeki *Dışkale surları* ile, kuzeydoğudaki tek katlı ve alçakça surlar, *Mığmığ-Deresi*'nin batı yamacından tırmanılarak yaklaşılabilir ve koruyuculardan gözaçılabilirse, altından lâğım vurularak delinebilirdi. Fakat, *Mığmığ-Deresi* yönünden, vadi uçurumlu ve geniş olduğundan, mancınıkla dövülemezdi. Ancak, kuşatıcı ordu, bütün gücü ile kuzeydeki *Dışkale-Surlarını* ve çift demirkapılı *Kalekapılarını* mancınıkla yıkabilirse, şehre girebilirdi. Bu bakımdan, *Anı*, çağının "*cenkle alınmaz*" bir şehri sayılıyordu ve Alparslan ordusunu 22 Temmuz - 16 Ağustos arasında 25 gün uğraştırıp, bunaltmış; sonunda 15/16 Ağustos gecesindeki bir deprem ile "*Doğu'daki Surlar*" da yıkıntıdan açılan bir gedikten, Selçuklu sökmenleri, şehre girebilmişlerdi. *Alparslan'ın Anı'yı Fethi'nin tafsilâtı*, Selçuklu kaynağında vardır; başka kaynakların haberleri de, tarafımızdan toplanıp işlenmiştir³⁹. Bu bakımdan, tarihçilerce yeri ve günü çok belli olan "*Anı Fethi*"ni, burada yeniden anmıyacağız. Yalnız, 900. *Fetih Yıldönümü*'nden beri, "*Anadolu-Fâtîhi Sultan Alparslan'ın Anı'da İlk-Cumanamazı'nı kıldığı Fethiyye-Câmi*"nde, Anı Şehri örenleri kuzey-batı yanındaki Anı-Köylüleri ile komşu köyler halkımızın, her yıl 16 Ağustos'ta Öğle-Namazlarını *Arpaçay İlcesi Müftüsü*'nün imamlığında kılarak "*Anı-Kars Fethiyle Yurt-Kuran Alparslanın ve ordusunun ruhlarına*" Kur'an-i-Kerim okuyarak, şükranlarını sunduklarını, analım. Sultan Alparslan'ın, koca Türkiye'de içine girdiği ve "*Fetih şükranesi olarak İlk-Cumanamazı'nı kıldığı*" bilinen "*Kars-İli Ayasofyası*"na, Devletimizin ve ilgili müesseselerimizin, yakınlık göstermelerini dileriz.

d) *Alparslan'ın Kars'taki Vanand-Bagratlıları bölgesini ilhakı. Kutalmış'ın 1054 başlarında zaptıyla yağmalayıp döndüğü Kars'ı, Alparslan Anı Fethi'ni müteakıp barış yolu ile, Selçuklu ülkesine katmış ve hâkimi Bagratlı Gagık-Abbas'ı yine yerinde bırakmıştı. Selçuklu*

³⁸ Kırzioğlu, "*Kars Tarihi*", I. 289-292.

³⁹ Kırzioğlu, "*Kars Tarihi*", I. 336-343.

kaynağımız, Anı'nın fethine başlanmadan önce adını andığı “*Kars قرس*”ın, Selçuklular ülkesine katılışına hiç dokunmuyor. Çağdaş Bizans, Gürcü ve Süryani kaynaklarında da, bu uğurda hiçbir bilgi yoktur. Ancak, Ermeni rahibi *Urfalı Mateos*'un kronikinde, Ağustos 1064 sonlarında clduğu anlaşılan⁴⁰ Kars'ın ilhaki üzerine anlatılanların özeti, şöyledir : Anı fethini müteakıp *Sultan, Kars*'taki “*Şahinşah Abbas oğlu Gagık*”a bir “Elçi gönderip, kendisine arzı hürmet etmek üzere yanına çağırıldı.”⁴¹—O da, Selçuklu Elçisi'ne, karalar giyinmiş halde gözükp; “*Sultan Toğrul*”un yasını tuttuğunu söyledi. Durumu öğrenen Sultan, “bütün ordusu ile birlikte *Kars*'a, *Gagık*'ın yanına geldi. Sultan, onu görmekle sevinç duydu; onunla dostluk akdetti ve ona Kırallık esvaplarını giydirdi (Selçuklu hil'ati verdi, tâbi kıldı). *Gagık* da, *Sultan*'a bir ziyafet verdi. İşittiğimize göre, bu ziyafette kebab edilen bir kuzu için bir dahekan (altın veya gümüş dinar) sarfedilmiş ve *Sultan* ile bütün askerlerine kurulmuş olan sofranın masrafı, ceman *yüzbîn dahekan* tutmuştur. *Gagık*, böylelikle kurtuldu”⁴¹.

Bu sırada *Alparslan*'ın, Pasın doğusunda *Soğanlı-Dağları*'na kadar ki “*Vanand-Bagrathlıları*” bölgesini (Kağızman-Deresi, Kars-Yaylası, Zarşat/şimdiki Susuz ilçesiyle, Arpaçay Merkez Bucağı bölgelerine hâkim ve doğuda sınırları Şırak/Şüregel'den ayıran Yahnu-Dağları ve Khakhal-Dağlarına dayanan) ülkesine kattığı ve Bagrathlı *Gagık-Abbas*'a, tâbiyeti kabul ile cizye verdiği için, yine ülkesini ihsan eylediği, anlaşılıyor. Merkezi *Akal-Kalak* olan Çıldır-Gölü çevresi ile bütün *Arpaçay boyları* (Erovantaşat/Sepîd-Şehr, Marmaşen/Meryem-Neşîn) ile “*Sürmelü-Çukuru*” bölgeleri de, Selçuklu akınlarda 1037 den beri emeği çok geçen ve bu defaki fetihlerde büyük yararlıkları görülen, Gence-Divin Emîri *Şeddâdlı Ebû'l-Esvâr Şâpûr/Şâvûr*'a mükâfat olarak ve Bizans ucundaki bu yerleri korumak üzere “*ihsân*” edilmiş; o da çok yaşlı olduğundan, oğlu *Menûçehr*'e buraları verdirerek, “*Anı-Şeddâdlıları*” (1064-1200) kolunu kurdu muştur.

Sultan *Alparslan*'ın, *Kars*'ı ilhaktan sonra, Erzurum ve daha batısına yürümeden çarçabuk geri dönmesinin sebebi, Kirman'da Melik bulunan kardeşi “*Kara-Arslan Kavurd*”un, tahtı ele geçirmek için

⁴⁰ *Alparslan*'ın, 20 Ağustos (5 Ramazân) Cuma günü Anı-Katedrali'ni “*Fethiyye-Câmi*”ne çevirip, Cuma-Namazını burada kıldıktan sonra, çok geçmeden, atla bir günlük yerdeki *Kars*'a geldiği ve burada da çok kalmadan döndüğü, anlaşılıyor.

⁴¹ “*Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi*”, s. 121-122.

ayaklanarak, Rey'e doğru yürümekte olduğu haberini alması⁴² ve bu ısyanı bastırmak için cibrî yürüyüşle vaktinde yetişme kaygısıdır. O, 1064 teki bu "*İlk-Rûm Seferi*"nden, 100 binlik ordusunun başında ve 50 bin tutsak ile sayısız yağmalarla geri dönüyordu⁴³, ki bu yıl en batıda ulaştığı yer de, *Kars Kalesi* idi.

c) Anı'da Bugün Görülen Selçuklu Eserleri:

Anı'nın 1064 teki fethi sırasında, şimdiki "*Ortakapı*"nın (§. 9) çok zarar gördüğü veya yıkıldığı anlaşılıyor. Çünkü, burayı *Şeddâdlı Ebû-Şücâ Menûçehr* (1064-1110), tamir ettirerek, dört satırlı ve tarihsiz bir arapça kitabe koydurmuştur. O, *Fethiyye-Câmiî*'nin (§. 10) batıkuzeyinde de sekizköşeli kalın ve yüksek (99 basamaklı) minareli (Bozminare) ve büyük "*Menûçehr-Câmiî*"ni yaptırarak, metbuu *Selçuklular* çağında Anadolu'daki bu ilk İslâm-Türk beldesinin imarına çok çalışmıştır. Türkiye'de en eski *Selçuklu çağı kitabesi* ve *câmiî*, Anı'daki bu *Ebû-Şücâ Menûçehr*'in eserleridir⁴⁴. Biz, Anı'da tesbit edilmiş ve bugün kayıp veya kalan kitabelerin metnini vererek, öteki Selçuklu çağı eserlerinin adları ile fotoğraflarını sunarak, Türk Sanatı Tarihi ile uğraşanların, bunlar üzerine eğilmelerini diliyoruz.

a) Kitabeler.

1 — Ortakapı batısındaki burçta, *Menûçehr Kitabesi*:

- بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ — 1
 أمر ببناء هذا البرج الأمير الاجل — 2
 المنصور شجاع الدولة ابو — 3

Son satır, kazma ile vurularak bozulmuştur.⁴⁵ شجاع منو چهر بن شاور — 4

⁴² "Ahbarü'd-Devleti's-Selçukıyye", s. 28; Osman Turan, "*Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*", s. 106-107.

⁴³ Osman Turan, aynı eser, s. 105. *Sultan Alparslan*, "*Anı Fethi*"nin müjdesini Bağdad'da Abbâsî Halifesine yazdı (İbnü'l-Esir, X. 15). 1064 Seferine "EBÜ-ŞÜCÂ" unvanıyla gelen Alparslan, bu büyük fethinden dolayı, Halife'den tebrik ile gelen "EBÜ'L-FETH" (Fetih-Atası/Fâtih) unvanını alarak ("*Ebû'l-Ferec Tarihi*", 1945 Ankara, I. 317) dönüyordu.

⁴⁴ H. 455 (1063) tarihli Bitlis-Ulucâlmîi kitabesi ile, Diyarbekir İçkale-Câmiî gibi kaba tonoslu eserler ile, Anı-Câmiileri mukayese edilmelidir.

⁴⁵ M. Brosset, "*Rapports sur un Voyage Archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie*", 1849 S.-Petersbourg, II. 143; Kırzioğlu, "*Kars Tarihi*", I. 363.

- 2 — Menûçeher-Câmiî'ndeki Kûfî Kitabe (şimdi yoktur) ⁴⁶:
 - I الامير الاجل شجاع الدولة ابو شجاع منو چهر بن شاور في دولة مولانا السلطان المعظم
 شهنشاہ الا [عظم ابو الفتح الب ارسلان]
- 3 — “Mikdâd-Pehlivan” Sandukasındaki kitabe ⁴⁷:
 a) Kuzeyde . . . الى دارالآخرة . . . 2 - I انتقل من دار الدنيا
 b) Güneyde . . . علاء الدين 2 - I
 c) Üzerinde . . . وشغل (؟) 1 - I
- 4 — “Ebû'l-Mu'ammerân Mescidi” Kitabesi ⁴⁸:
 1 - من کی سلطان [بن] محمود بن شاوور بن منو چهر
 2 - الشدادی از برای جان فرازی جد وفرزندام
 3 - چنان فرموده‌یم که بنیه ودوستی و قطائی ارس
 4 - فی مسجد المعمران استادکان کوسفند واشترخريد
 5 - وفروخت هم اینجا فرموده‌یم که نکند هر که در این فرمان
 6 - طعنه زند در خشم خدای وتعالی گرفتار باشد .
 7 - فی تاریخ سنة خمس وتسعين وخمسة (595 = 1199)

5 — “Ebû'l-Mu'ammerân Minâresi”ndeki aktaştan Besmele :
 95 basamaklı olan ve halkın “Alaca-Minare” de dediği sekizköşeli minarenin, üstte petek altından aşağı 22. taş sırasında ve kuzeydeki iki yüzde kol kalınlığında aktaşlardan yapılma iki metreden uzun bir “Bismillâh” yazısı vardır, ki fotografta bir yüzü kaplayan “Bis” kısmı seçiliyor (§. 16).

⁴⁶ M. Brosset, “Rappports”, I. 138-139 (bunları, Khanikof okumuştur). Çok güzel bir çiçekli-kûfî ile câmiin kuzey duvarında bir sıra taşları boydan boya kaplayan bu değerli kitabeyi de, Ermeni komitecileri yoketmiştir. Bu Menûçeher kitabesinin üç kor (sıra) yukarısında dört sıra taştaki farsça kitabe, İlhanlı Ebû-Sa'îd Bahadır Han'ın 1319 tarihli “Yarlıg”ının özetidir (Kırzioğlu, “Kars Tarihi”, I. 448-450). Bunun da bazı parçaları, Müze deposu yerinde bulunmuştur.

⁴⁷ Fethiyye-Câmiî güneybatısında, sekizköşeli kümbedin temelleri kalan duvarı içindedir. Anı köylüleri ve komşu köylüler, “Hz. Ali'nin Anı'yı fethetmek için gönderdiği ve Anı'daki Kâfir-Pehlivanı Tırdat'ı yenen Mikdâd-Pehlivan” budur, diyerek çocukla gelip ziyaretle, mumlar yakarak, adak adarlar. Kitabesi oymayazılı olduğu halde, okşamak için sürülen el izlerinden aşınmıştır.

⁴⁸ Bu farsça kitabe, Câmiin kapısı yanındaki duvara oyma olarak yazılmış ve burada; yakındaki hayvan pazarına gelip gidenlerin, mübarek câmie saygı göstermeleri gereğini bildirmektedir; ifadesi bozuktur. 1200 deki son Apkazlı-Kıpçaklı işgalinden bir yıl önce, Son Şeddâdî Emîri, bunu yazdırtmıştır. Khanikof'dan naklen M. Brosset, “Rappports”, II. 136; Alişan'dan naklen Kesrevî Tebrizî, “Şehri-yârân-i Gümnâm”, III. 70, Not 21.

Bundan başka *Anı*'da İslâmî kitabelerden Selçuklular çağına ait olanlar, asıl yerlerinde yoktur. Bazı kûfi ve çiçekli-kûfi kitabe taşları kırıkları, köylülerce ve Sayın Profesör Kemal Balkan Bey'in yaptığı kazılarda bulunanlar, Câmîe konulmuştur. Bu kitabe kırıklarından, bir ibare ve cümle kurmak için, benzerlerinin birleştirilmesi gerekiyor (Ş. 13, 14).

b) *Câmiler ve Minâreler*. Fetihten 60 yıl sonra 1124 te *Anı*'nın ilk *Kıpçak-Gürcü* istilâsı üzerine yeniden Gregoryen Kilisesi olan *Fethiyye-Câmii*'nden başka, bugün *Anı*'da iki Câmî ve kendi minâreleri —biri yıkılmış halde— bulunmaktadır.

1) Halkın "*Bozminâre-Câmii*" dediği, ilk *Anı* Emîri adına yapılan *Menûçehr-Câmii* (Ş. 12). Altı mahzenli olan bu câmî, krokiden de anlaşıldığı gibi, Fethiyye'nin kuzeybatısında ve çok büyüktür. Bunun, kitabeli duvarını ve "*Alaca-Minâre*"den daha yüksek olan "*Bozminâre*" adlı sekizköşeli minaresini, Ermeniler ve Ruslar altını kasden oya oya (taşlarını sökerek) daraltmış ve 1907 kışında da dinamitle yıkmışlardır⁴⁹. Câmîin taşlarını da, N. Marr Ebûlmuammerân-Câmii'ni depo yaparken, söktürerek, onlarla kısmen oranın kuzeydeki açık yerlerini ördürtmüştür. Yerde tepe gibi yatan *Bozminâre*'nin üç-dört parçaya ayrılmış bulunan muhteşem gövdesi içinden, merdivenleri seçilmektedir. Türkiye'de en eski Selçuklu çağı Câmii ve Minâresi olan bu eserler, son derece tetkika değer.

2) "*Ebû'l-Mu'ammerân-Câmii*. *Anı* Şeddâdlılarından kimin yaptırdığı bilinmeyen ve Minâresi ile Câmîin taş direkleri bakımından, *Menûçehr* çağını andıran bu eser de, XI. yüzyıldan kalmaz. Taşdireklerin tuttuğu kemerlere mukarnaslarla tutunan tavanları, hep horasanla kaynak yapılmış renklitaşların türlü hendese biçimleriyle süslenmiştir. Minâre ve Câmîin kible pencerelerinde Türklere mahsus "dikkemer" biçimi görülmektedir. Minarenin sağlamlık ve güzelliği, petek altındaki mukarnaslı çıkıntılar, taş işçiliğinin şâheseri sayılır.

⁴⁹ 1921 de Kars Muahedesi imzalayan Türk Hey'etiyle 17 Ekimde *Anı*'yı dolayan rahmetli *Kâzım Karabekir Paşa* ("*İstiklâl Harbimiz*", 1960, s. 1025), gördükleri arasında, bunu da şöyle anlatıyor : "*Anı harabeleri*, hâlâ azametini muhafaza eden Surları ve Kiliseleriyle tarihî bir yerdir. . . . *Araplar* zamanında yapılmış iki de *Minâre* var. Dörtköşe makta'lı, fırdolayı etrafında *Âyet-i-Kerîmeler* var. *Onbeş sene evvel Ruslar*, bu *Minâreden birini*, fırtınalı bir havada *dinamitle* yıkmışlar, güya halk, sâika isabet etti zannedecek. Fakat, *İslâm köyleri*, hakikati anladıklarından, (komşu köylülerin Bayram Namazlarını kıldıkları) diğerinin hedminden sarfinezâr edilmiş».

c) *Mastaba/Kervansaray*. Plânda yeri belirtilen ve fotografta (Ş. 19) süslü kapısı görülen bu yapı, sonradan (1200 deki Koluuzunoğulları istilâsında) kiliseye çevrilmişe benziyor. Asıl büyük "Kervansaray", Anı'nın kuzeydoğusunda ve Arpaçayı boyundaki "*Koşa-Venk*" (Çifte-Manastır) adlı yerde bulunmakta olup, bu da rahipler için "Sinod" olarak kullanılmıştır. Mihrab ve mukarnasları Selçuklu çağı yapısı olduğunu göstermektedir. Hiç incelenmemiştir.

ç) *Sultan-Sarayı/Sarây*. Anı'nın kuzeybatı yönünde, *Bostanlar-Deresi*'ne bakan çok güzel ve geniş görünüşlü bir yerdedir. Altında hazine mahzenleri, üstünde iki kat kârgir ve bunun da üstünde ahşâb olarak iki kat ve hepsi bodrumu ile birlikte, halk destanlarında anıldığı gibi⁵⁰, "*beş-katlı*" şâhâne bir eserdir. Doğuya açılan kapısı üstündeki pencere duvar, satranç biçiminde (Ş. 20 de seçildiği gibi) bir sıra ak, bir sıra koyu renkteki "kevek" (küfeki) taşları ile yapılmıştır. Şeddâdlılar'ın bu muhteşem "*Saray*"ı, mimarlık tarihimiz bakımından çok incelenmeye değer.

d) *İki Hamam*. Bunları, Sayın Prof. Kemal Balkan Bey, Anı'da tarihöncesi araştırmaları yaparken, dolayısıyla bulmuştur. Gövdesi yere gömülmüş bulunan ve kurnaları, Selçuklu biçimindeki soyunma yeri, göbek ve buraya açılan halvet yerleri ile çok dikkate değer. Birinci Hamamı, K. Balkan, plân ve özellikleriyle tanıtmıştır. Fotografta (Ş. 21), Birinci Hamam'ın bir kubbe altını köşeye bağlayan mukarnası görülüyor^{50 a}.

e) "*Ortakapı-Arslanı*". 1064 Fethinden sonra Şeddâdlılar'ın yeniden yaptığı Ortakapı'nın dış kesimi ile iç kesimi arasındaki giriş ve içkapının batı yanındaki büyük havuza ağzından içmesuyu akıtan bu yersiz arslan kabartması, bitevi taş üzerinde bulunmaktadır (Ş. 22).

f) *Çengellihaç-Burçları*. Ortakapı içyüzünde ve ayrıca buranın doğusundaki bir burcun içyüzünde birer çengelli-haç şekli karataşlı

⁵⁰ 1827 de İrevan Rusların eline geçmeden önce *Karslı Âşık Züldü*'nin söylediği "*Anı Destanı*"nda (Kars Halkevi dergisi "Doğuş", Temmuz 1939, s. 11) "*Beşer katlı Saray, Otâğın Anı*" denilmesi gibi, Anı köylüleri de burayı "*Beş-katlı Sultan-Saray*" diye anarlar.

^{50 a} 33 resim ve 3 plân - şema ile tanıtılması için bak. Kemal Balkan, *Anı'da İki Selçuklu Hamamı*, Anadolu (Anatolia) dergisi sayı XII. 1970'den ayırabım, s. 39 - 57 (Ankara).

çerçeve içinde aktaşlarla süslü olarak yapılmıştır. Kaşgarlı Mahmud'un verdiği Oğuz Boyları damgalarından "Afşar" boyundunkinin ikizleştirilmişine benziyor. Reşideddin'in "Câmiü't-Tevârîh"inde gösterdiği Afşar damgası ise, tam bir çapraz olup, uçlarında çengelleri yoktur. Bu iki burçtaki şeklin, boy damgası olduğu ve muhtemelen Afşarlar'a ait bulunduğu sanılıyor (Ş. 23).

g) "Mâristân" önündeki iki adet "Çifte-Ejderha Burçları". Hıdırlilez-Kapısı doğusunda bulunan bu burçlar'ın dışyüzünde, soba borusundan kalın burmalı bir gövde ile karşılıklı duran ve başları yukarıya kalkık olan çifte-ejderha, başları arasında bir öküz kafasını tutmaktadır (Ş. 24, 24). Bu öküzbaşı ve ejderha kabartmaları, Erzurum'daki Salduklukünbedi ile Diyarbekir'deki Artuklu eserlerinde de görülmektedir.

ğ) "İlk Anadolu Türk Tarihçisi Anılı Kaadî Ebû-Nasr Burhânüddin" in farsça manzum "Entsü'l-Kulûb kitabı. Bunun, Ayasofya Kütüphanesindeki biricik yazmasını, rahmetli M. Fuat Köprülü, hemen bütün özellikleriyle tanıtarak, Türk tarihine yarar parçalarının metnini vermiştir⁵¹. Şeddâdlular'ın başkendi Anı'da 1143 yılında yaşlı bir babanın ilk oğlu olarak hamamda doğan Burhanüddin Ebû-Nasr, bu şehirdeki Medreselerde İslâm bilgilerini öğrenmiş, hattâ ermenice ve gürcüce Tevrat ile İncili Şerifi de belleyip, bir kısmını ezberlemiş ve bu sayede, Kıpçak-Gürcü ordularının 1161'deki İkinci Anı istilâsında tutsak düşmüşken, ezberindeki Tevrat ve İncil'i okuyarak, canını kurtarabilmiştir. Tebriz'de tahsilini tamamlayarak icâzet alan ve doğum yerine göre "Anevî" (Anılı) nisbetiyle tanınan bilginimiz, Firdevsî'nin küfre kaçan "Şehnâme"sini çürütmek için, onun vezniyle ve gerçek İslâm duygularıyla 7 "Cüz" tutan büyük bir Enbivâ-Evliyâ-Hulefâ ve Türk Sultanları tarihini 1166'da Tebriz'de yazmaya başlamıştır. Sonradan bu eserini, Konya'ya gelince 1211-1212 yılında Selçuklu Sultanı I. İzzüddin Keykâvus'a armağan etmiştir. Selçukluların Malatya Kadılığına tayin edilen bilginimiz, oğlu Ahmed'i de "Kâtib" olarak yanında çalıştırmıştır. Sultan İzzeddin'in "Sivas-Şifâiyye Medresesi"nin h. 615 (1218) tarihli arapça vakfiyesi, oğlu Ahmed'in eliyle yazılmış olup, kendisi de "Şâhid" olarak, kütüğünü şöyle bildiriyor : "El-Kaadî El-İmâm,

⁵¹ "Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları" I. Entsü'l-Kulûb", TTK Belleten'i, Temmuz 1943, VII. 459-521.

El-Âlimü'l-Âmil *Burhânüddin Şerefü'l-İslâm, Şemsü'l-Kudât ve'l-Hükâm Ebû-Nasr* bin Mes'ûd bin Muzafferü'l-Anevî el-Hâkim hîn izin biküreti Malatya" (aslı, Vakıflar Gn.Md. Arşivindedir). 13 Haziran 1161 de Anı'nın "*Apkaz* (Gürcü-Kıpçaklı) *Ordusu*" tarafından zaptı sırasında başına gelenleri anlatan ve tutsaklıktan kurtulunca, Anı'dan kaçıp, Eylül 1161 de gördüğü bir rüya üzerine, kendisini artık ilme verdiğini belirten bilginimiz, bir daha Anı'ya dönememiştir⁵².

M. Fuat Köprülü, öntün eserini tanıtırken, müellifine, haklı olarak, Selçuklular çağında "*Anadolu'da ilk Türk tarihçisi*" demektedir. XII. yüzyılda böyle büyük bir bilgin ve şâiri yetiştiren *Anı*, Selçuklular çağının Türkiyedeki en ulu beldelerindendi.

⁵² Anı'nın en zengin ve başbuğ ("Leşgerkeş") âilesinden babam "*Türk*"tür diyen müellif, 18 yaşında Anı-Medreselerinde, ilim ile edebiyat uğrunda "etini, kemiğini eritmiş" bir kimse olarak yetiştiğini, "*Tevrât* ile *İncil*'in özünü ve tafsilâtını, her milletin yazısını, dilini öğrenmiş" iken, 1161 de memleketi olan *Anı*'nın düşüşünü ve başına gelenleri şöyle anıyor : "Kötü düşünceli olan hâin *Abkaz* (İberli-Kıpçaklı) *Kâfirleri*'nden bir ordu, ansızın geldi ve *Anı Şehri Hisarı*'nı sararak, savaşıp aldılar. Yakaladıklarını kılıçla ve hançerle kesip, öldürdüler; *Müslümanlar*'dan genç, yaşlı ve kadın-erkek ayırmadan kırdılar, birtakımını da tutsak götürdüler. Bu arada ben de, bütün akrabamla birlikte *Gürcü-Tıvan*'ın (Çin-Çavatlı Orbelyan hanedanından Başbuğ İvane'nin) eline düştük. *İncil*'i iyi okuduğum ve onların dilinin de ustası olduğum için, bu bilgilerim işime yaradı ve ejderha gibi *Kâfirler*'in elinden kurtulabildim. Ölkemden uzak düşüp, *Rûm* (Anadolu) *Dişârı*'na geldim. Bütün arzularım-dan uzak, gençlik, gurbet, kimsesizlik ve parasızlıktan, çok bunaldım." Bundan sonra, 556 Ramazânında (24 Ağustos - 23 Eylül 1161) gördüğüm bir rüya üzerine, kendimi ilme vererek derinleşmek suretiyle avundum ("*Enîsü'l-Kulûb*", y. 1; Bel-leten, VII. 466).